

Kovács Janka

„Az egészségnek megtartására, vagy annak megvesztegetésére mennyit tulajdoníttasanak az Indulatok, kevesen vagynak, kik azt meggondolnák.”¹

A „köznéphez” szóló tanítások a lélek betegségeiről a 18-19. század fordulóján *

Az akadémikus orvosi tudás egészségről-betegségről, amely korábban csak egy szűk, tudós elit számára volt hozzáférhető, a 18. század második felére fokozatosan elérhetővé vált az akadémikus körökön kívül esők számára is. A mindennapokban hasznosítható tudás egyre inkább értékévé vált. Ez a tudás az ember nevelhetőségébe vetett optimista hit és a felvilágosítás pedagógiai programjának szellemében új médiumokon és intézményeken keresztül jutott el a köznéphez. Mindehhez szükség volt egy újfajta beszédmód, a felhalmozott tudást különböző redukciós stratégiák mentén befogadhatóvá tevő stílus-nyelvi eszköztár és fogalmi készlet kialakítására. Ennek szellemében, a felvilágosodás eszméinek hazai terjedésével, és a felvilágosult abszolutista kormányzat a közegészségügyet és az oktatási viszonyokat, így a közjő előmozdítását célzó reformjaival párhuzamosan, a *Volksaufklärung* német indíttatású népnevelő-oktató programjába ágyazottan indult meg a magyar nyelven, érthető és áttekinthető formában megszerkesztett, a legkülönbözőbb témákban íródott, praktikus tanácsokat tartalmazó írásművek kiadása.²

A program mögött húzódo szándék az állami felügyelet kiterjesztése volt a mindennapok világára, az egyes emberek életére, intim szférájára is. A 18. század második felétől kibontakozó anyanyelvű, műfajilag igen sokszínű orvosi felvilágosító irodalom legfontosabb célkitűzése a köznép felvilágosítása, a helyes életmóddal kapcsolatos korszerű ismeretek terjesztése és nem utolsósorban a babonák és a hi-edelemvilág lebontása volt.³ Az egészséggel-betegséggel kapcsolatos ismeretek terjesztésében Magyarországon komoly leküzdendő akadályokat jelentett a korszakot jellemző analfabetizmus, az iskolarendszer fejletlensége és a képzett orvosok hiánya.⁴ A tudás így elsősorban közvetítőkön keresztül juthatott el a köznéphez.

* Köszönettel tartozom témavezetőmnek, Krász Lillának, hogy végigkísérte a szöveg létrejöttének folyamatát, és számos hasznos tanáccsal és megjegyzéssel segítette a munkámat.

¹ WESZPRÉMI, 1799. 72.

² FEHÉR, 2009. 139.

³ DEÁKY, 2002a. 446–447.

⁴ FRIEDRICH, 2002. 67.

Jelen tanulmányban a lélek betegségeivel kapcsolatos elméleti–orvosi és praktikus tanácsok közvetítési stratégiáinak vizsgálatát tűztük ki célul, többféle médium vizsgálatával, annak fókuszba állításával, hogy a lélek egészséges és kóros állapotaival kapcsolatos kérdéseket, illetve az ezekre visszavezethető, a legtöbb esetben normaszegőként interpretált viselkedési mintázatokat milyen megközelítésben és mélységben, milyen pedagógiai és meggyőzési stratégiákat követve tárgyalták. A vizsgált forráskorpuszt alkotják az alapvető és hasznos, egészséggel és betegséggel kapcsolatos ismereteket kommunikáló orvosi felvilágosító irodalom különböző alműfajai, az oktatás különböző szintjei számára írott magyar nyelvű tankönyvek, a 18–19. század fordulójától egyre nagyobb számban kiadott magyar nyelvű újságok és folyóiratok, illetve a részben nyomtatott, részben kéziratos formában fennmaradt prédikációk, amelyek különösen a 19. század első harmadától egyre hangsúlyosabban tárgyaltak természettudományos – így a lélek betegségeihez is köthető – témákat, az egyszerű, oktatásban alig részesülő köznép felvilágosításának szándékával. A vizsgált, 1770 és 1820 közötti korszak a szakirodalom tükrében a lélektudomány/pszichológia magyarországi (elő)történetére nézve „fehér foltnak” számít, az eddigi szakmunkák elsősorban az 1840/1850-es évektől kezdődően tárgyalják a témát.

A nyomtatásban kiadott magyar nyelvű szövegeknek azt az aspektusát vizsgáljuk, amit Roger Chartier és a francia olvasástörténeti–interpretációtörténeti vizsgálati módszer nyomán „szándékolt üzeneteknek” vagy „bennefoglalt olvasatoknak” nevezhetünk, vagy Peter Burke megközelítése alapján „kulturális használatokként”, illetve „gyakorlatokként” írhatunk körül.⁵ Feltételezve, hogy a fordítók, fordító–szerzők, vagy szerzők figyelembe vették a megcélolni kívánt olvasóközönség lehetséges igényeit, elvárási horizontját, ezeknek az üzeneteknek, olvasatoknak és használatoknak egy jó része mintegy beleíródott az adott kiadvány szövegébe, szerkezetébe, paratextuális regiszterébe, valamint a kiadás mindenkori társadalmi, kulturális és történeti kontextusába. Ennek értelmében a lélek mibenlétére vonatkozó, a lélek egészséges és kóros állapotaival kapcsolatos, kommunikálni kívánt tudásanyag is rekonstruálhatóvá válik a különböző kiadványok szerkezeti elemeinek és szerkesztésmódjának vizsgálatával.

A lélek betegségeinek reprezentációi az egészségügyi felvilágosító irodalomban

Az orvosi felvilágosító irodalomban tárgyalt kérdések tematikáik szerint hat nagyobb csoportra oszthatók: dietétikai irányultságú írásokra, házipatikákra, illetve a szülészet, a gyermekgyógyászat, a „rögtöni esetek” (elsősegélynyújtás) és a tetszhalál tematikája köré épülő szövegekre. Szűkebb témánk szempontjából a dietétika és a házipatikák tekinthetők kiemelt jelentőségűnek, ugyanis ebben a két alműfajban jelennek meg hangsúlyosan a lélek egészségével és beteg állapotaival kapcsolatos információk. A lélek egészséges és beteg állapotai, szoros összefüggésben tárgyalva a babonákkal és a hiedelemvilággal, fontos szerepet játszottak a populáris

⁵ CHARTIER, 1989. 154–176; BURKE, 2007. 7–39.

medicinában. E kérdések vizsgálatához elsősorban dietétikai irányultságú írásokat, házipatikákat⁶ és a tudós orvosdoktorok által papok számára, vagy papok által írott *medicina pastoralis*⁷ irodalom kiemelkedő jelentőségű szövegeit⁸ vizsgáljuk.

Dietétikai munkák

A három típushoz sorolható munkák műfaji háttérükből eredően más megvilágításban, eltérő hangsúlyokkal tárgyalták a lélek állapotait és az ezekhez köthető (kóros) viselkedési mintázatokat. A dietétikai írások az egészség megőrzésének kontextusába illesztették a kérdést: „*az Egészség bomlik, már pedig az eleitől-fogva való tapasztalás szerint, ezen változásokat e' következő hat dolgok szokták okozni, úgy mint: 1. az Aer, 2. az Étél, és Ital, 3. az Utazás és Nyúgvás 4. az Álom és Végvágyás 5. a' Testnek-tisztulási 6. az Indulatok.*”⁹ A dietétikai munkák elsősorban a prevencióra fókuszálnak, és nem az egyes tünetegyütteseket (melankólia, hipochondria, hisztéria),¹⁰ hanem a pozitív és negatív érzelmek, az ún. *indulatok* szerepét hangsúlyozzák.¹¹

Ez a gondolat a tudományos-orvosi munkákban gyakran tárgyalt bonyolult test-lélek relációra vezethető vissza. E kérdésre szintén találhatóak utalások a felvilágosító irodalomban: „*A Lélek közösül a Testtel az érző inak által, mellyek valamint a Testnek ez vagy amaz illetését a köz érző műhszerrel [...] erejét az érző inakra, s azok által a Tagok köteleire kiterjeszti, és a Testnek a lélek akaratja szerént való mozdulás vagy tselekedet leszz belöle.*”¹² – írja Zsoldos János 1802-ben megjelent *Aszszony-orvosában*.¹³ Ehhez kapcsolódóan jelenik meg az a tudományos diskurzusban gyakran felmerülő kérdés is, amely a lelki betegségek gyökerét a lélek és test közötti harmónia megbomlásában keresi.

Nógrád megye főorvosa, Bérczy János Christian August Struve német orvos a „Geronomiká”-val, azaz az időskorban elforduló betegség tudományával foglalkozó munkájának fordításában a lélek „nevedő gyengeség”-ét a test öregedésével

⁶ Lásd: a debreceni másodfőorvos Csapó József, Juhász Máté, minorita szerzetes, Szent-Mihályi Mihály egri kanonok, Diószegi Sámuel református lelkész és botanikus, Veszelszki Antal orvos és botanikus, illetve Nedeliczi Váli Mihály házipatikáit és a korszakban több kiadást megért, szerző nélkül megjelentetett *Néma mester* című munkát. CSAPÓ, 1775; JUHÁSZ, 1773; SZENT-MIHÁLYI, 1791; DIÓSZEGI, 1813; VESZELSZKI, 1795; VÁLI, 1797; N. N., 1817.

⁷ Az orvosi felvilágosító irodalom ezen alműfajával először Deáky Zita foglalkozott behatóan. Vö. DEÁKY, 2002b. 226–227; DEÁKY, 1997. 285–297. és DEÁKY, 2001. 343–360.

⁸ KÖMLEI, 1790; ZAY, 1810; ENYEDI, 1801.

⁹ VÁSÁRHELYI, 1792. 11–12.

¹⁰ Bár nem a tünetegyütteseken volt a hangsúly, a különféle betegségekhez bizonyos kontextusokban – például a szomorúsággal összefüggésben – előkerültek a tárgyalt munkákban is. Lásd például: „*A' Szomorúság kivált ha hoszszas, és gyakorta meg-ujjult, az Elet-béli kívánságot el-veszi, és sok Gyomor' hibáiból származó nyavalyákat, mint: Kólikát, Szelet, Ájulásokat, 's a' t. okoz; A' Férfiakban Vak süllyeket, az Aszszonyokban Hónapszámnak meg-akadását, Rendeletlenségét, Fejér folyást 's a' t. nemz. Innen származna gyakorta ama' tsudálatos Hypokondriának 's Melancholiának nevezetett nyavalyák, kivált az olyanokban, a' kik igen magános, dologtalan és egy formán folyó életet élnek, a' kik egyebekről nem-is tudnak gondolkodni; hanem tsak a' magok nyavalyájokról, és előttök igen únalmas állapottokról.*” VÁSÁRHELYI, 1792. 69.

¹¹ WESZPRÉMI, 1799. 72.

¹² ZSOLDOS, 1814. 138.

¹³ ZSOLDOS, 1814. 138.

és az érzékszervek romlásával hozza összefüggésbe: „A környüállások ugyan azok maradhatnak, a dolgok egyformák; de az ember érző eszközei idővel elvesztik azok iránt való érzetőségüket”.¹⁴ E forrásrészletek alapján, ha műfajukból adódóan, explicit módon nem is, azonban kirajzolódik a korszak tudományos diskurzusa által sugallt kép, amely a test és lélek mechanikus megközelítéseket elvető holisztikus szemléletére, így e kettő állapotváltozásainak összefüggéseire és kölcsönhatására helyezte a hangsúlyt.

Szerkezetüket, felépítésüket és paratextuális regiszterüket tekintve a dietétikai munkák egymástól igen eltérő képet mutatnak. Vásárhelyi Sámuel nagyenyedi orvos és Weszprémi István szövegeiben kevésbé segítik paratextusok a tájékozódást: mindkét kiadványból hiányoznak az ajánlások, a tartalomjegyzék és a mutatók, így az információk nehezen kereshetők, a szövegek azonban logikusan, tematikusan tagoltak. Weszprémi regulái például pontokba szedve, egyszerű nyelvezettel foglalják össze az egészséghez és betegséghez köthető legalapvetőbb ismereteket. E két szövegnél jóval didaktikusabb Kiss József, Széchényi Ferenc orvosának *Egészséget tárgyazó katechismusa*, amelyben a tudás elmélyítését célozva, kérdés-felelet formában kerülnek megjelenítésre az ismeretek. Kiss József munkája kétszer, először 1794-ben, majd 1796-ban jelent meg Sopronban az „Oskolába járó Gyermeknek számára”, és az egészség megőrzésével kapcsolatos ismereteket a korábban már idézett, a felvilágosító munkákban általánosnak számító kategóriák szerint tárgyalja, külön fejezetben kitérve a lélek és az indulatok kérdésére.¹⁵

Munkamódszereiket tekintve e munkák a korszakban elterjedt gyakorlatot tükrözik, fordításként vagy kompilációként jelentek meg.¹⁶ Vásárhelyi bevezetőjéből fény derül a szerkesztés módszerére is: hivatkozik a korszak ismert szerzőire, az egészségre ártalmas hat tényező felsorolásánál például az erdélyi Marosszék főorvosaként tevékenykedő Mátyus Istvánra,¹⁷ részben pedig a saját tapasztalataira épít: „mind az élesen-látó nagy Orvosok' munkáikból; mind pedig a' maga tapasztalásaimból, az Egészségnek sok hasznos, és Hoszszu-Életet ígérő reguláit tanultam ki; sőt másokat-is azoknak meg-tartásokra, kötelességem szerint, serkengettem”.¹⁸

Kiss József munkája a korszakban német területeken népszerű Bernhard Christoph Faust által írt-szerkesztett, mintaadó *Gesundheits-Katechismus zum Gebrauch in Schulen und beim häuslichen Unterricht* címmel először 1794-ben megjelent munkát követte, az eredeti német szöveget jelentősen leegyszerűsítve, rövidítve, az illusztrációkat elhagyva és magyar viszonyokra alkalmazva; megtartotta azonban a katekizmus-formát és a nagyobb tematikai egységeket is hűen követte. A lélek betegségeinek vonatkozásában azonban – bár utalások formájában, az

¹⁴ SIRUVE-BÉRCZY, 1806. 36.

¹⁵ Bár a második kiadás jelentősen kibővítve jelent meg, a lélekre vonatkozó ismeretek esetében nem figyelhetők meg eltérések a szövegben.

¹⁶ Ehhez a gyakorlathoz részletesen lásd GIERL, 1999. 69–104; KONTLER, 2006. 133–154; VINCZE, 2006. 116–132; GRAFTON, 2011.

¹⁷ „A' ki ezeket minden környüállásokra nézve ki akarja tanulni útasitom én azt; a' többek között a Doktor Mátyus Úr Dietétikájára, (mellyben kivált az ujjabb ki-adásban, mellynek tsak vagy két elsőbb részeihez lehetett nékem eddig szerentsém) ezeket igen bővön, és tudóson fel-fogja tanulni.” VÁSÁRHELYI, 1792. 12.

¹⁸ VÁSÁRHELYI, 1792. 5.

eredeti szövegben is megjelenik kérdéskör¹⁹ – Kiss József új gondolatokat épített saját munkájába, egy külön fejezetet szentelve az indulatoknak. Ezekre a „hiányosságokra” maga a szerző is utal: „Ugyan azért ezen munka meg-tartya ugyan sinór-mértékét az eredeti munkának, attól ellenben leg többekben különbözik. Sokat kellett még hozzá írnom, a’ miről a’ Németek el-felejtkeztek.”²⁰

Házipatikák

A házipatikák esetén a kiadványok szerkezete és szerkesztettsége – a kommunikált ismeretanyag természetéből adódóan – nagyobb fokú tudatosságot és ebből következően könnyebb kereshetőséget, az információk egyszerűbb befogadhatóságát eredményezi. A házipatikák mindegyikét tudatos rendszerszerű szemlélet jellemzi. Általános az alfabetikus elrendezés és a különféle mutatók használata: név- és tárgymutatók, illetve Nedeliczi Váli Mihály *Házi orvos szótárotskájában* a „Nyavalyáknak lajstroma”, amely a szimptomák szerinti kereshetőséget tette lehetővé. Szintén fontos elemnek tekinthető mindegyik vizsgált munkában a három nyelv (magyar, latin és német) egymás mellett szerepeltetése, ennek segítségével ugyanis visszakereshetővé, értelmezhetővé válnak az egyes gyógynövényeket jelölő újabb magyar kifejezések. Csapó József először 1775-ben megjelent *Új füves és virágos kert* című munkájában időnként kiegészíti más nyelveken bevett kifejezésekkel és különféle tájnyelvi változatokkal is, például az „elmének gyengesége ellen” javasolt méhfű esetén.²¹

A házipatikák műfajukból adódóan, szemben a dietetikák prevencióra irányuló szemléletmódjával, elsősorban a gyógymódokra fókuszálnak. Ennek megfelelően ezekből a munkákból rajzolódhat ki elsősorban az, hogy a korszak felvilágosító munkáiban mit és milyen formában tartottak fontosnak a köznép felé kommunikálni az egyes tünetegyüttesek vonatkozásában. Diószegi Sámuel református lelkész és botanikus *Orvosi füvészkönyvében*, amely egyszerre szól a szakmai közegnek és nem-orvosoknak,²² ezért a többi felvilágosító munkához képest komplexebb képet mutat a különböző fizikai és lelki állapotokról, az egyes gyógynövények hatásának tárgyalása előtt hatásuk szerint csoportosítja (erősítő, serkentő) a szereket, és ebben a kontextusban mutatja meg az egyes kóros állapotok kezelési módjait. Az Albrecht von Haller, a göttingeni egyetem fiziológiaprofesszora által bevezetett irritabilitás (ingerelhetőség) és szenzibilitás (érzékenység) tanának keretében tér ki a test-lélek relációkra,²³ ennek nyomán osztja fel a gyógymódokat és köti hozzájuk a lélek kóros állapotait. A vért hígító, tápláló szerekek sorolja az „életerőt serkentő” vizet, amely javasolt gyógymód a hisztéria és a hipochondria esetén. „A’ Szünádra (*Hysterica passio*) és *Hipokondria alkalmatlanságai ellen, a’ hideg víznek böv itala, legjobb óltalom orvosság*”²⁴, illetve az elmeháborodás ellen: „Az elméjében meg-

¹⁹ Lásd például a kötet bevezető szakaszát az egészség és betegség általános kérdéseinek vonatkozásában. (FAUST, 1795. 14–15.)

²⁰ KISS, 1794. 4–5.

²¹ CSAPÓ, 1775. 183.

²² Lásd a kötet bevezetőjét: DIÓSZEGI, 1813. II–VII.

²³ DIÓSZEGI, 1813. 99–102.

²⁴ DIÓSZEGI, 1813. 116.

háborodott vagy őrült embernek, gyakrann legjobb orvosság, ha a' leghidegebb vízbenn főrsztgetik, és fejét hasonló hideg vizes ruhával borogatják."²⁵ Az érzőinek hibáiból eredő kóros lelkiállapotok kezelésére – bár eredetükre megfelelő magyarázatot nem talált – Diószegi a görcsoldó szerek alkalmazását javasolta.²⁶

A házipatikák többsége azonban gyakorlatias szempontok figyelembe vételével, az elméleti háttérrel mellőzve, elsősorban a lélek kóros állapotainak különféle, fizikai állapotokra visszavezethető okaira és azok kezelési módjaira irányult. A vizsgált munkák alapján négy nagyobb, a korszak tudományos munkáiban is hangsúlyos kategória különíthető el: a „bolondozás”,²⁷ ami a tudományos munkákban a mániának vagy őrületségnek feleltethető meg, a hisztéria, a melankólia és a hipochondria. A melankólia és a hipochondria egymással általában összefüggésben tárgyalva jelentek meg, az okok és a gyógymódok oldaláról megközelítve, így például Veszelszki Antal és Szentmihályi Mihály házipatikáiban, amelyekben szintre szóról szóra ugyanaz a leírás olvasható²⁸ a tünetegyüttesek vonatkozásában.²⁹

Medicina pastoralis irodalom

A témánk szempontjából jelentős, az egészségügyi felvilágosító irodalmon belül elkülöníthető harmadik nagyobb műfaj, a *medicina pastoralis* irodalom, amelyet papoknak, vagy papok által írt–szerkesztett orvosi munkák alkottak. E szövegekben – amellet, hogy a fókuszba állítják a „rögtöni eseteket”, így például az öngyilkossággént is interpretálható fulladásos és akasztásos baleseteket³⁰ – a lélek betegségeinek megközelítésében és körüljárásában a vallás szempontjából is releváns kérdésekre kerül a hangsúly.

Az egyik legfontosabb szempont ezekben a munkákban a babonás gondolkodásmódból és népi hiedelemrendszerből eredő különféle „balvélekedések”

²⁵ DIÓSZEGI, 1813. 120.

²⁶ DIÓSZEGI, 1813. 135–136.

²⁷ „Fejér hunyort Deákúl Elleburus albus, és másképen Voratrum albumnak hívják. Hathatós ezen fünek ereje, azért-is gyenge természetű embernek orvosságul vele élni nem tanátsos. De ha etzetben vagy mézes vízben 24. óráig ásztatod, fél arany nyomonyit adj abból innya a' feje kerdült, 's bolondozni kezdő kemény természetű embernek, eszt helyre hozza.” VÁLI, 1797. 74.

²⁸ Vö. SZENTMIHÁLYI, 1791. 114–115. és VESZELSZKI, 1795. 91–92.

²⁹ Szentmihályi szövege a korábbi (1791), így valószínűleg ez szolgálhatott Veszelszki forrásául. Szélesebben vett témánk vonatkozásában más pontokon is található egyezés. Lásd például a bűbajos vesztésről szóló leírásokat. (SZENTMIHÁLYI, 1791. 204–205. és VESZELSZKI, 1795. 13.)

³⁰ Az öngyilkossági esetek többféle interpretációjára elsősorban a tetszhalállal kapcsolatos szövegek hívják fel a figyelmet. Az 1740-es évektől kezdődően szerte Európában elterjedő, az elevenen való eltemetéstől való félelemben kulminálódó tetszhalál-fóbia hatására irányult a figyelem a biztos halál definiálásának szükségességére. E kérdés egyik eleme az öngyilkosság és az öngyilkosság balesettől vagy szándékos bűncselekménytől való elválaszthatóságának kérdése volt. Az öngyilkossági – elsősorban a fulladásos és akasztásos „balesetekkel” kapcsolatos kétkedés felmerül a magyarországi tetszhalállal és „rögtöni esetekkel” kapcsolatos írásokban is, és a tetszhalálra hajlamosító tényezők között gyakran jelennek meg olyan lelkiállapotok és tünetegyüttesek, például a melankólia vagy a hisztéria, amelyek az öngyilkossággal kapcsolatban is gyakran felmerülnek. Lásd például KÖMLEI, 1790. 21–24 és 396–400; TAKÁTS, 1794; RETTEG, 1809. 41; ORFILA–SZABÓ, 1821. 116–119. A magyarországi tetszhalál-fóbia történetéhez HORÁNYI, 1997. és HORÁNYI, 2003.

lebontása volt. A lidércnyomás, boszorkányság, szellemek és más babonás képzetek természeti okokra visszavezethető magyarázatát kínálja az evangélikus lelkész Kömlei János 1790-ben megjelent, német nyelvből, Rudolph Zacharias Becker *Noth- und Hülfsbüchlein für Bauersleute* címmel 1788-ban megjelent műve alapján fordított és átdolgozott³¹ *Szüükségben segítő könyve* is: „természeti okból származnak, a' mint látjuk; és így, az ördögnek ezekhez semmi közi sintsen”.³² Kömlei írása nem szabályos egészségügyi felvilágosító munka; nem ad pontos leírást az emberi testről, betegségekről és különböző gyógymódokról. Egy kerettörténetbe ágyazva tér ki a falusi élet minden aspektusára, hasznos tanácsokkal szolgál a legkülönbözőbb problémák megoldásához, racionális magyarázatokat és értelmezéseket fűz az egyes jelenségekhez és problémákhoz, minden történethez külön illusztrációkat illesztve.³³

Fontos megjegyezni, hogy a felvilágosító munkák mindegyike arra törekedett, hogy a korábban a babonák és a népi hiedelemrendszer kontextusában magyarázott tünetegyütteseket orvosi terminusokkal írja körül, így az elmebetegséget gyakran kapcsolták olyan fizikai betegségekhez, mint a „bolond hagymáz”-ként, „gutaütés”-ként és „nyavalyatörés”-ként körülírt tünetegyüttesek, amelyek következményeként az ember elméje megbomlik, „elméjén kívül beszélni kezd”.³⁴ Ezekre az „ész elvesztését okozó” tünetegyüttesekre a felvilágosító irodalom hagyományos gyógymódokat javasolt, amelyek a szegény, orvosi ellátásban csak kivételes esetekben részesülő köznép számára is hozzáférhetőek voltak: érvágást, purgálást, illetve különböző gyógynövényekből készített szereket.³⁵

Ezekben a kiadványokban megjelent az elme és lélek betegségeitől nem függetleníthető, deviánsnak tekintett viselkedési mintázatok orvosi terminusokkal való körülírása, az egyes, korábban a viselkedési anomáliákból eredő társadalmi problémának tekintett kérdések medikalizálása. Ezt a gyakorlatot követi a *medicina pastoralis* irodalom egyik kiemelkedő szövege, Zay Sámuel Komárom megyei főorvos *Falusi Orvos Pap* című írása is. Zay gyakorló orvosdoktorként német minta³⁶ alapján írta meg kifejezetten szegény, orvosi ellátásban nem részesülő közösségek papjainak ajánlott munkáját. A deviáns viselkedés egyes megnyilvánulási formáival kapcsolatos szemléletváltást példázza az öngyilkosság motivációinak átértelmezése: a korábban, a vallásos gondolkodás keretei között bűnként értelmezett öngyilkosságot Zay a lélek kóros állapotaira (hipochondria, melankólia) visszavezethető jelenségként írja körül.

³¹ A német és a magyar kiadás többé-kevésbé megegyezik (tartalomjegyzék, a fejezetek felépítése és néhány eltéréssel a címek is), Kömlei pedig az előszóban reflektál a munkamódszerére: a német személyneveket és helyneveket „magyar nyelvre alkalmazta”, a német eredetit csak indokolt esetekben, például nagyobb városoknál tartotta meg. Vö. BECKER, 1788. és KÖMLEI, 1790.

³² KÖMLEI, 1790. 420.

³³ DEÁKY, 2002b. 228–229.

³⁴ CSAPÓ, 1791. 6.

³⁵ CSAPÓ, 1791. 7–12. és 263–265; SZENT-MIHÁLYI, 1791. 49. és 69–71; JUHÁSZ, 1773. 59; CSAPÓ, 1775. 31.

³⁶ Zay Sámuel a német orvos, J. Krause *Der medizinische Landpfarrer* címmel 1794-ben megjelent munkáját ültette át magyarra. A könyv a korszakban nagyjából 600 példányban került a német városok papjaihoz. Nem lehet tudni, hogy Zay hogyan jutott a könyvhöz, de felhasználta a 300 oldalas művet, amely követte a korszakban megszokott tematikus rendet, tárgyalva a paraszti élet legtöbb aspektusát és a legegyszerűbb gyógymódokat. (DEÁKY, 2001. 348–349.)

„Ha valaki abba a szerentsétlenségbe esik, hogy magát felakasztja, vagy megfojtja, úgy ne tegyünk vele, mint szoktak sokan [...] az ilyen szerentsétlent, nem tsak az, hogy nem éleszgették, hanem még azt az emberi nemzet gyalázattyára artzal a földre levetették [...], koporsó nélkül a határra kivittek, ott mint valamely döglött kutyát artzal lefordítván egy gödörbe bévették, valamely meghegyzett karóval a hasát által szúrták. [...] Szép kis temetés egy ilyen okos világba. Nyitnák-fel tsak az ilyennek a testét, mindjárt meglátnák az ő nyavalyás környüállásit, s ne lehetne nem szánni az ilyen szerentsétlen maga gyilkosát.”³⁷

A populáris, köznéphez szóló kiadványok magyarázatai tehát amellet, hogy gyakran társadalmi összefüggésben, a deviáns viselkedési mintázatok megítélésének kontextusában tárgyalták a lélek és elme betegségeinek kérdéskörét,³⁸ a medikalizáció nyomán törekedtek az egyes viselkedési anomáliák fizikai állapotokra visszavezethető magyarázatára is.

A *medicina pastoralis* irodalom sajátosságaként értelmezhető még az a papok, lelkészek munkáját segítő gyakorlat is, amikor az egyes kiadványok elejére ún. orvosi kérdések kerültek. A pontokba szedett, világosan megfogalmazott kérdések segítségével a falusi papok felmérhették a hozzájuk forduló betegek állapotát, betegségük természetét és a kórelőzményeket. A teljes életmód megismerésére irányuló kérdésekben felmerültek a lélek egészséges és beteg állapotaira, illetve a hangulatváltozásokra vonatkozó kérdések is: „Eszinkivül vagy-on-é, és beszél-é sokat magában?”; „Sir-é a beteg vagy oknélkül Katzag?”³⁹; „Vallyon eleven virgontz természetüek-é, vagy pedig félelmesek és szomorúak?”⁴⁰

A tudásközvetítés stratégiái az orvosi felvilágosító irodalomban

A lélek egészséges és beteg állapotainak reprezentációi kapcsán, a források alapján elsősorban az alkalmazott kommunikációs stratégiák mentén rajzolódik ki a felvilágosító munkákat jellemző pedagógiai-nevelő szándék. Ezen munkák esetében a tudós orvosdoktorok a tematika, illetve nyelvi-stiláris eszköztár tekintetében is alkalmazták azokat a redukciós stratégiákat, amelyek segítségével a felhalmozott orvosi tudás közvetíthetővé és befogadhatóvá válhatott a köznép számára. Ugyanez a módszer mutatkozik meg az egyes betegségképzetek tárgyalása esetén is: a különböző tünetegyüttesek magyarázatához fűzött elméleti háttértől eltekintve, kizárólag a betegségek tüneteinek, kezelési módjainak, illetve következményeiknek praktikus leírására szorítkoztak, egyszerű, világos és áttekinthető formában.

E szűrési vagy redukciós folyamat legszemléletesebb példáját Zsoldos János Veszprém megyei főorvos munkássága nyújtja. Zsoldos 1792-től folytatott orvosi tanulmányokat, előbb a jénai, majd a bécsi egyetemen, ahol 1795-ben avatták

³⁷ ZAY, 1810. 243–244.

³⁸ Ennek egyik legjobb példája az a Kömlei János *Szükségben segítő könyvében* megjelenő rövid történet, amely a részegeskedés és az ebből eredő elmebetegség problémakörét járja körül, rávilágítva a súlyos társadalmi következményeikre. Vö. KÖMLEI, 1790. 164–170.

³⁹ ENYEDI, 1801. 243, 245.

⁴⁰ ZAY, 1810. 9.

orvosdoktorrá. 1796-ban Pápán telepedett le; a város a 18. század végén már jelentős szerepet játszott Magyarország szellemi-kulturális életében, így Zsoldosból nem vált Pápán elszigetelt vidéki orvos; aktívan figyelemmel kísérte a korabeli szakmunkákat és tartotta a kapcsolatot korábbi iskoláival.⁴¹ Orvosi munkái mind a kurrens szakirodalom, mind pedig a korszakban divatos elméletek, így az egészség- és betegség koncepciók a lélek és elme betegségeivel kapcsolatos ismeretét is tükrözik.

Munkásságának fontos részét képezte mind a tudományos igényű, a műveltebb, tudós elit és az orvosok számára közvetített tudás, mind pedig a köznép felé, egyszerűbb és gyakorlatiasabb formában kommunikált orvosi ismeretek összefoglalása. A továbbiakban írásainak e kétféle irányultságát szem előtt tartva vizsgáljuk az 1802-ben kiadott *Aszszony-orvost*, az első magyar nyelvű nőgyógyászati munkát, az 1814-ben kiadott *Diaetetikát*,⁴² amelyben tematikus alfejezetekre osztva tárgyalta mind a betegségek megelőzésére, mind pedig azok kezelésére vonatkozó hasznos, leegyszerűsített ismereteket. Ez utóbbi munkájának két kiskolai, tankönyvi használatra szánt átdolgozásán, az 1817-ben testvére, Zsoldos Jákob által átszerkesztett *Egészség regulái*, illetve a Fodor Gerzson református lelkész által átdolgozott, *Az egészség fenntartásáról való rendszabások* címmel 1818-ban kiadott kiskolai tankönyveken keresztül szemléltethető leginkább a tudományos ismeretek redukciós folyamata.

E munkák tartalmi és formai vizsgálata során figyelembe vesszük a lélek és elme betegségeivel kapcsolatban a nyugat-európai oktatási-képzési centrumokból érkező egészség- és betegségkoncepciók leglényegesebb elemeit. Zsoldos differenciált ismeretek közvetítésére törekedett a lélek betegségeinek háttérével kapcsolatban, kitérve a lélek-test relációkra és az európai orvosi irodalomban is gyakran tárgyalt négy nagyobb tünetegyüttesre (melankólia, mánia, hipochondria, hisztéria), ezek az ismeretek azonban csupán a tudományos közegnek szóló kötetében kerültek tárgyalásra. A tudományos tudás szűrési folyamatait ezért az ismeretek egy jól körülhatárolt csoportja mentén kívánjuk felvázolni: az indulatok szerepe, háttére és a testi és lelki folyamatokra gyakorolt hatása mindhárom szinten hangsúlyosan jelent meg, így elemzésünk fókuszába ezt a kérdéskört állítottuk. E tematikát szem előtt tartva, formai szempontból a következő kérdésekre fektettünk különös hangsúlyt: a megcélzott befogadóközeg és a munkamódszer, azaz a kiadványok szerkezete, nyelvezete és paratextuális regisztere, tehát az alkalmazott kommunikációs, illetve az olvasást és befogadást segítő stratégiák, amelyek mentén a tudományos-orvosi tudás szűrése és redukciója végbement, elősegítve ezzel az ismeretek szélesebb befogadóközeg számára, egyszerű és közérthető formában történő adaptálását.

Zsoldos János *Aszszony-orvos* című munkája bár nem egy adott munka magyar nyelvű adaptációja, nem tekinthető originális alkotásnak: a korszakban bevett kompilatórikus szerkesztési gyakorlatot követte, különböző forrásokból merítve ismereteit. E forrásokat azonban külön lábjegyzetekben, pontos hivatkozásokkal (műre, szerzőre, oldalszámra) nem jelölte, csupán a főszövegben tett utalásokat

⁴¹ M. VARGA, 1976. 26–28.

⁴² Zsoldos János *Diaetetikája* 1818-ban Pesten is megjelent, ám a két kötet közt nincsen jelentős eltérés, ezért a tanulmányban az első kiadás szövegére hivatkozunk.

ismeretei forrására. Az elmeindulatokkal és a lélek betegségeivel kapcsolatban csak elszórtan találhatóak hivatkozások a szövegben, ekkor sem elméletek formájában: a képzelődés káros hatásainál a 17–18. század fordulójának legtekintélyesebb orvosegyéniségére, a leideni professzorra, Herman Boerhaave-ra,⁴³ a szomorúság következményeinek ismertetésekor pedig saját bécsi tapasztalatai mellett az orvosi felvilágosító irodalom műfajteremtő kiadványának⁴⁴ szerzője, Samuel-Auguste Tissot eseteleírásaira hivatkozik.⁴⁵

Implicit módon azonban a szövegből kiolvashatók azok a hatások, amelyek meghatározták Zsoldos elméleti irányultságát. Zsoldos az angol John Hunter nyomán tárgyalta az elmeindulatok működését, ennek megfelelően az indulatok lélekre és testre gyakorolt befolyásának háttérben álló „izgatóerő” problematikáját, a test és lélek kóros állapotait ezen erő túlzott jelenlétéből vagy éppen hiányából levezetve.⁴⁶ Erre az elméleti háttérre alapozva mutatja be az egyes indulatokat és érzelmi állapotokat, kiváltó okait, tüneteiket és leghatékonyabb kezelési módszereiket is. Az izgatóerő hiányához köti a lankasztó indulatokat (félelem és szomorúság), túlzott jelenlétéhez pedig a felfokozott érzelmi állapotokat (túlzott képzelődés, öröm és harag), melyek káros hatással lehetnek a testre és a lélekre egyaránt.⁴⁷ Az izgatóerőtlenység kiváltó okainak tekinti a hiányállapotokat: a koplalást, a szomjúságot, a megfelelő levegő hiányát, a sötétséget és a vér, a víz, az epe és a nyálka fokozott hiányát a testben, gyógymódként pedig ezek ellentétét, tehát az izgató szereket javasolja (tápláló étel, meleg, tiszta levegő, mozgás és alkoholos italok). A felfokozott indulatokat mindezek ellentétéből vezeti le: a rövid ideig tartó meleg időjárás, a világosság, a túlzott alkoholfogyasztás hirtelen indulatokat, illetve a „külső és belső érzékenységekre” egyaránt ható túlzott testgyakorlás, hangos zene, az erőteljes szagok a képzelőerő fokozódását, koncentrációhiányt és „bolondságot” okozhatnak.⁴⁸

Zsoldos János *Aszszony-orvos* című munkáját mind az orvosok, mind pedig a nem-orvos, tudós elit figyelmébe egyaránt ajánlotta.⁴⁹ Kiemelte azonban, hogy írását nem gyakorlati útmutatónak szánta,⁵⁰ elsődleges célja az eligazítás, a felvilágosítás és az orvoshoz fordulás fontosságának hangsúlyozása volt.⁵¹ A kötet

⁴³ „Boerhav tapasztalása szerént az igen elmés Emberek, akik egészségekkel keveset gondolván, mindég az eszkekkel dolgoznak, nem tsak egész Testekben meg-soványodnak [...], hanem végre velejekre is mintegy elveszik, a velő közt lévő érző inak izgattathatatlanokká lesznek, a midön edgyik szemevilágát, a másik hallását elveszti.” ZSOLDOS, 1802. 35.

⁴⁴ Az egészségügyi felvilágosító irodalom mintaadó szövegét Tissot 1761-ben jelentette meg Lausanne-ban *Avis au peuple sur sa santé* címmel, magyarul 1772-ben jelent meg Nagykárolyban, Zemplén, Szerém, majd Szatmár megyék főorvosa, Marikowzki Márton fordításában, *A' néphez való tudósítás* címmel; Marikowzki a német kiadás alapján készítette el saját fordítását.

⁴⁵ ZSOLDOS, 1802. 27.

⁴⁶ ZSOLDOS, 1802. 23.

⁴⁷ ZSOLDOS, 1802. 24–38.

⁴⁸ ZSOLDOS, 1802. 28–43.

⁴⁹ ZSOLDOS, 1802. 6–7.

⁵⁰ „Ismét azt irom hát, hogy ezen Munkám nem a himpelléreknek szaporításokra, és a szomorú Történeteknek többítésekre való; hanem arra inkább tsak a nem orvosok részéről, hogy a Közönség jobban jobban esmerkedjen-meg a maga természetével, tanúllyá okos magatartása által a nyavalyákat kerülni.” ZSOLDOS, 1802. 12.

⁵¹ ZSOLDOS, 1802. 7.

bevezetőjében nem csupán megcélzott olvasóközönségét nevezte meg, de munkája felépítésére – tehát az olvasást és tájékozódást segítő eszközökre – is felhívja a figyelmet: „Ragasztottam én e’ Könyvhöz Szótárt, és Rajzolatot, hogy érthetőbbek legyenek a’ szokatlanabb szók, és más részről, hogy valamely dolgot az Olvasó e’ Könyvben fél-találhasson.”⁵² A szövegben tehát explicite is kifejeződik az a pragmatikusnak tekinthető szerzői szándék, amely a tudás minél hatékonyabb terjesztésére és az információk minél egyszerűbb elérhetőségére, kereshetőségére és befogadására irányult. Mindez megfigyelhető a kiadvány szerkesztésében is: egymástól tipográfiaiailag jól elkülöníthető fejezetek követik egymást, amelyeket szám- vagy betűjelzéssel további egységekre tagolt alfejezetek alkotnak, a leglényegesebb információkat ezeken belül is külön kiemelve (dőlt betű, behúzás). A szöveg egészében megfigyelhető a magyar nyelvűsége, az egyes szakszavak magyarítására való törekvés is: a bevezető, elméleti részben felvázolt koncepciók esetében, a könnyebb érthetőség kedvéért mind a magyar nyelvű, mind pedig a latin nyelvű változatot szerepelteti; ez a szerkesztési elv jellemzi a teljes kötetet. A fejezetek címében jelzett fontosabb koncepciókat és betegségneveket mind magyarul, mind pedig latinul szerepeltette, a szöveghez csatolt szöszedetben pedig külön felhívta a figyelmet arra, hogy a szótár elsősorban magyarázatként szolgál a még idegennek hangzó magyar nyelvű változatok használatához.⁵³

Az *Aszszony-orvossal* ellentétben, melyben egyszerre jelenik meg a művelt elit megszólítására, felvilágosítására és a tudományos tudás közvetítésére irányuló szándék, Zsoldos 1814-ben megjelent *Diaetetikája* már egyértelműen a kevésbé művelt közeget szólítja meg, és bár minimális elméleti háttérrel, de elsősorban a legalapvetőbb orvosi ismereteket és a betegségek megelőzésére irányuló alapelveket közvetíti. A *Diaetetika* előzményei között említi a korszakban autoritásnak tekintett, meghatározó szerzők, így például a hallei egyetem professzora, Friedrich Hoffmann, Samuel-Auguste Tissot, Bernhard Christoph Faust és a jénai professor, Christoph Wilhelm Hufeland munkásságát. A magyar elődök közül Mátyus István hatékony Ó- és Új *Diaeteticájára* hívta fel a figyelmet, kiemelve, hogy saját írását elsősorban a „*Salernumi Iro*”, azaz a *Regimen Sanitatis Salernitanum*⁵⁴ mintájára alapozta.⁵⁵

Hasonlóan korábbi munkájához, a *Diaetetika* előszavából is explicite kiolvashatóak mindazok a szándékolt üzenetek, amelyek a kiadvány teljes szövegébe és paratextuális elemeibe is beleíródtak: pontosan meghatározza tárgyát, utalásokat tesz a szerkezeti-tartalmi felépítésre és a szöveg nyelvezetére is, ezzel is tudatos struktúrát adva a szövegnek. Bár a bevezetőben nem határozza meg a megcélzott befogadókörözetet, ez a mű felépítéséből, a benne foglalt tudásanyagból és a nyelvi

⁵² ZSOLDOS, 1802. 19.

⁵³ ZSOLDOS, 1802. 453.

⁵⁴ A salernói orvosi iskola 13. században keletkezett egészségügyi tankölteménye, amely évszázadokig népszerű olvasmány volt. A 18. század végéig több mint 300 kiadást ért meg Európában, magyarra először a 17. század végén fordították le. Lásd SZLATKY, 1989. 450–451; SCHULTHEISS 2006a. 118–120; DEÁKY, 2002b. 204.

⁵⁵ ZSOLDOS, 1814. X.

regiszterből kikövetkeztethető. A szöveg nyelvezetét tekintve pedig az érthetőség kedvéért az ismert és bevett kifejezések használatára szorítkozott.⁵⁶

A kötet felépítését az ún. diétetikai szemlélet⁵⁷ határozza meg.⁵⁸ Ez a megközelítés magában foglalja az ember életkörülményeinek összességét, hangsúlyozva a megelőzés fontosságát és mindazokat a tényezőket, amelyek a betegségek kialakulásához vezethetnek, így a fejezetek struktúráját többek között a következő kérdéskörök adják meg: a természeti környezet, a higiénés viszonyok, a táplálkozás, az alvás fontossága, illetve az elmeindulatok hatása a fizikai állapotra nézve. A különböző tematikák közötti eligazodást jól szerkesztett, fejezetekre és ezeken belül is altémákra osztott tartalomjegyzék segíti, amelyben elkülönülnek egymástól az egészség megtartására, a betegség gyógyítására és a beteg ember magaviseletére vonatkozó rendszabások.

A lélek és elme betegségeinek az *Aszszony-orvosban* foglalt részletes, komoly elméleti háttérrel és a különböző tünetegyüttesek megjelenési formáit és sajátosságait is figyelembe vevő elemző–magyarázó megközelítés helyett Zsoldos a *Diaetetikában* az indulatok fizikai állapotra gyakorolt hatásának tárgyalására szorítkozott. A lélek és a test összefüggéseire csupán egy rövid elméleti bekezdésben utal,⁵⁹ majd az *Asszony-orvosban* tárgyalt érzelmi állapotokat, melyeket az izgatóerő hiányából vagy éppen túlzott jelenlétéből vezetett le, a *Diaetetikában* három típusra osztja.⁶⁰ Kategóriáit nem a negatív-pozitív ellentétpár, hanem a testre gyakorolt befolyás alapján állítja fel: „Az *Indulatok Testünkre hatnak és befolyásokra nézve vagy izgatók vagy lankasztók vagy pedig reszkettetők.*”⁶¹ Külön felsorolja az egyes kategóriákba tartozó érzelmeket: az izgató indulatokhoz sorolja az örömet, a szeretet, a vidámságot, a reményt és a haragot, a lankasztó érzelmekhez a szomorúságot, a félelmet, a reményt, az aggodást, az irigységet és a gyűlöletet, a reszkettető érzelmekhez pedig a hirtelen indulatokat (ijedés, hirtelen öröm vagy harag).⁶²

A kötetben prezentált tudásanyag redukciójának folyamata leginkább konkrét példákon keresztül ragadható meg. Míg az *Aszszony-orvosban* az egyes típusokhoz köthető különböző érzelmi állapotokat pontokba szedve, azok jellemző tüneteivel és hatásaival, illetve esetenként példákkal együtt tárgyalja az egyes típusok jellemzőinek általános összefoglalása előtt; a *Diaetetikában* ezek az információk típusonként összevonva, jelentősen leegyszerűsítve kerülnek tárgyalásra.

Az *Aszszony-orvosban* Zsoldos a következőképpen elemzi a lankasztó érzelmekhez sorolt egyes érzelmi állapotok hatásait a fizikai állapotra nézve:

⁵⁶ ZSOLDOS, 1814. XI.

⁵⁷ SZLATKY, 1989. 447–450.

⁵⁸ ZSOLDOS, 1814. V.

⁵⁹ ZSOLDOS, 1814. 138.

⁶⁰ Ezek a kategóriák pontosan ezért nem is feleltethetők meg egymásnak minden ponton. Az *Aszszony-orvos* csupán kétféle kategóriát tárgyal, az izgatóerő hiányához köthetőt (lankasztó) és fokozott jelenlétéhez köthetőt (izgató), a *Diaetetikában* ez kiegészül a „reszkettető” érzelmek kategóriájával, amelyhez a hirtelen indulatokat köti. Ilyen érzelem például az hirtelen ijedség, amelyet az *Aszszony-orvos* kategóriái szerint lankasztónak, a *Diaetetikában* felállított tipológia szerint pedig a lankasztó érzelmeken belüli kisebb csoportba tartozóként kell tekintenünk.

⁶¹ ZSOLDOS, 1814. 137.

⁶² ZSOLDOS, 1814. 139–141.

„V. A lankasztó indulatok erőlténittek, p.o.

1. Az ijedés. Nem ritka példa az elájulás, vérfojás, idétlenszülés, gutaütés, tisztulásnak meg-rekedése az ijedés után. A husoknak izgattathatását kiváltképpen hábortította, innét sokszor akarattya ellen-is, a meg-ijedt ember vizelletét, s emésztetét el-ereszti.

2. A Szomorúság, melly az Embert el-fogyasztja, mindennemű műhszereknek munká-it meg-hábortítja. Tiszszót említ egy Férjfiút, a ki Feleségének hirtelen halálán annyira meg-illetődött, hogy hirtelen való fülladozásban meg-hólt. Láttam Bétsben edgy Leányt, a ki szeretőjétől meg-tsalattatván, mindég szomorkodott, míg nem nyavalyatörössé lett. Hát hányan meg nem tébolyodnak ez vagy amaz ok miatt való szomorúságokban?

3. A Félelem és rettegés között való küszködés minden izgató erőt vissza-vér a szív ere-jét, az érverést lankasztja, a tagokat meg-hidegíti, a lélekzést nehezíti, a havitisztulást háborítja, a test párázását hátrállja, innét gyakori borsódzást szerez, néha nagyon-is izzaszt, a húsok és műhszerek erejeket lankasztja, onnét következik, hogy roszsz gyomor, hasmenés, el-száradás, és halál gyakori követő póstája.”⁶³

Ezzel szemben a *Diaetetikában* ugyanez a tudásanyag sokkal kevésbé differenciáltan került bemutatásra, nem az egyes érzelmi állapotok hatásaira, hanem a lankasztó érzelmek általános befolyására koncentrálván:

„A lankasztó Indulatok, a millyenek a szomorúság, félelem, szégyen, mindennemű aggodás, irigykedés, gyűlölség, és más egyéb indúlatoskodások (*Leidenschaften, passionata affectuositas*) a nedveket kívülről befelé huzzák, és az élet-erőt lassú lépésekkel elfogyasztják. Ezen Indulatok nem tsak annyiba ártanak a mennyibe nem izgatnak, hanem egyszersmind mint a víz a tüzet eloltja, úgy ezek is az érző Inak erejét elveszik, a honnét az egész Testnek és részeinek lankadtsága következik, a szív meglassul, az ábrázat elhalványodik [...] A gyomor nedv éget, az epe rág, a tej nedv tsipössé és zavarodottá teszi a vért, és a vérből jövő vizelletet; a ki nem gözőlőghető seprőlékek majd a vérbe vissza kerengvén annak tsipösségét nevelik, vagy valamelly belső részre rohan-nak, vagy utóbb rothadt kiütések, persenések, kelések, patéts, vagy kanyaró formába verettetnek ki a bőrre.”⁶⁴

E kiragadott példák megvilágítják azt a szándékot, amely a felvilágosító kiadványok szerzőit, fordítóit és szerkesztőit motiválta: a bonyolult, tudományos szövegek elemző-magyarázó karakterét elhagyva, e folyamatban csupán a leghasznosabb, legalapvetőbb információk közvetítése vált lényegessé, és ahogyan az *Aszszony-orvosból* és a *Diaetetikából* kiemelt szövegek közti eltérések is mutatják, a kevésbé differenciált és részletes tudásanyag, illetve a leegyszerűsített szerkezet szolgálták a minél könnyebb befogadhatóság céljait.

Zsoldos János munkásságát tekintve a *Diaetetikát* a tudományos tudás redukciójának folyamatában középső szintnek tekintjük. Az 1814-es kötet tematikáját követő, két kisiskolai tankönyvként használt verses átdolgozás szövege pedig megmutathatja azt, hogy mit tekintettek a felvilágosító kiadványok szerzői a „gyengébb elmékhez” és „gyermeki értelmekhez” igazított, közvetítendő tudásanyagként.

⁶³ ZSOLDOS, 1814. 27–28.

⁶⁴ ZSOLDOS, 1814. 140–141.

Az 1814-ben kiadott *Diaetetika* szövegének verses változata először 1817-ben jelent meg Zsoldos János testvére, Zsoldos Jákob átdolgozásában, majd pedig 1818-ban Fodor Gerzson református lelkész átíratában. Fodor Gerzson valószínűleg ismerhette a korábbi verses formát, mert bár az átdolgozás módja, elsősorban nyelvezte, eltérő, a *Diaetetikából* átvett részek tematikailag egyeznek az 1817-es, Zsoldos Jákob-féle kiadással.

A két kötet szerkezeti felépítésében csak az előszót tekintve tér el egymástól. Míg a Fodor Gerzson-féle változat nem tartalmaz bevezetést, Zsoldos Jákob átdolgozásának előszava utal a kötet kiadásának fő céljára, a nevelés és a hasznos tudás fontosságát kiemelve: „Így leve hasznos munkája / Megyénk Fő Orvosának / Zsoldos Diaetetikája / Hasznára a Hazának, / Melly fontosságára nézve / Hogy a gyenge elmékhez / Lehessen jól elintézve / Gyermeki értelmekhez.”⁶⁵ A szöveg olvasását és befogadását segítő paratextuális elemek jelenléte azonban – a korábban tárgyalt két kötetéhez képest – elhanyagolható; az olvasó csupán az egymástól tipográfiaailag jól elkülönített fejezetcímekre hagyatkozhat. A szöveget mégis könnyen megjegyezhetővé és felidézhetővé teszi maga a forma: a felvilágosító kiadványok többségétől eltérően az információkat nem folyószövegben, hanem verses formában kommunikálta mindkét kiadás.

A közvetített tudásanyag – a *Diaetetika* nyomán – szintén csupán az indulatok fizikai állapotra gyakorolt befolyására redukálódott. A lélek–test relációra történő utalás esetén a szövegből eltűnnek a magyarázó és analitikus elemek, amelyek az *Aszszony-orvosban* hangsúlyosan, a *Diaetetikában* pedig még részben jelen voltak. Ezt gyakorlatot szemlélteti a témánkhöz kapcsolódó, „Az *Indulatokról*” szóló fejezet mindkét kötetben. Zsoldos Jákob és Fodor Gerzson is utalnak az indulatok háromféle típusára, és bár Fodor Gerzson explicite is megemlíti a test és lélek összefüggésének problematikáját, leírása nem mutat túl az egyszerű tényközlésen,⁶⁶ míg ugyanez a kérdés a *Diaetetikában* még egy rövid elméleti magyarázatot vont maga után.⁶⁷

Az egyes indulati kategóriák ismertetésénél hatásukat tekintve egyként kezelik, és nem térnek ki az egyes érzelmek befolyására a testben. Az izgató indulatokon belül külön alkategóriaként kezelt hirtelen (reszkettető) érzelmi állapotok leírását mindkét szerző követi, azonban az érzőinek említése nélkül, ez ugyanis egy komplexebb, háttértudást feltételező koncepció, amelynek vázlatos magyarázata a lélek–test reláció ismertetésekor szerepel a *Diaetetikában*, a verses átdolgozásokban azonban nem.

A reszkettető indulatokra vonatkozó ismertetés például csupán tényszerű megállapításokra szorítkozva jelenik meg a két verses átdolgozásban.

⁶⁵ ZSOLDOS–ZSOLDOS, 1817. 7.

⁶⁶ ZSOLDOS–FODOR, 1818. 85.

⁶⁷ ZSOLDOS, 1814. 137–138.

Zsoldos Jákob (1817)

„A meg reszkettető indulatok lesznek
Ijjesdés s a bánat, erőszakot tesznek;
A hirtelen öröm s hirtelen haragok
miatt, szél-ütésben reszketnek sok tagok,
Midőn külömben is izgatásban vagyok
A test, az indulat káros akkor nagyon.
Így a midőn testiünk fel vagyon indulva:
Akkor veszedelmes a test izgatása
És felhevítése már soknak sírt ása;
Mert van példa rá, hogy a tudó gyülladóba
Az embert egy harag el vitt koporsóba;
Sok haragos embert a bú felejtőre
ivott bor el kísért már a temetőre.”⁶⁸

Fodor Gerzson (1818)

„Néha vérünk tüzes haraggal fellobban,
Vagy szívünk ijedség' ütésétől dobban.
Ezek Tagainkat reszketésbe hozzák,
A' testet elejtő széltütést okozzák.
Mikor külömben is a' test izgatódik,
Ha indulat által még háborítódik.
Vagy ha az indulat elébb járt, 's azomba
A' test mozgatása azt követi nyomba
Ez a két ellenség a' Várt jobban vovja.
Néha a' halált is segítségre hívja,
Halálos a' harag Tüdőgyúladáskor,
A' fellobbant embert elolthatja a' bor.”⁶⁹

A két „társszerző”, Zsoldos Jákob és Fodor Gerzson munkássága, a két verses formában megjelent kisiskolai tankönyv jelentik tehát a tudományos tudás redukciós folyamatának harmadik lépcsőjét. E folyamat során az elme indulataival kapcsolatos differenciált tudásanyag jelentős transzformáción ment keresztül, és az *Aszszony-orvos*ban megfigyelhető analitikus és magyarázó karakter nélkül, a többféle kategóriába tartozó érzelmek ismertetése a legalapvetőbb tények és mindennapokban hasznosítható ismeretek tényszerű leírásává egyszerűsödött. Mindezen változások nyomon követhetőek a nyelvi regiszter (az idegen, jellemzően latin és helyenként német kifejezések és szakszavak fokozatos elhagyása), illetve a kiadványok tartalmi és szerkezeti egyszerűsödésében. Míg az *Aszszony-orvos* differenciált karakterét tükrözi a kötet szerkesztettsége, az információk kereshetőségét szolgáló paratextuális elemei (tartalomjegyzék, szótár, lábjegyzetek és a szöveg tagoltsága), és a *Diatetika* kereshetőségét már csupán a tartalomjegyzék és egy leegyszerűsített szótár szolgálja, a verses kiadásokból pedig mindez eltűnik, és a hangsúly a szöveg memorizálást és minél egyszerűbb befogadást segítő átalakításával első sorban a pedagógiai–nevelő szándéokra került.

A lélek betegségeinek reprezentációi a magyar nyelvű tankönyvekben

Ahogy Zsoldos János és két társszerzőjének kisiskolai használatra szánt tankönyvei is bizonyítják, a tudományos tudás kommunikációjában fontos szerep jutott a korszakunkban egyre nagyobb számban kiadott magyar nyelvű tankönyveknek. E kiadványok az egyetemi oktatás alsóbb szintjeitől (borbély- és sebészképzés) egészen a legalacsonyabb szintig, a kisiskolákig közvetítettek a tudásanyag minőségét és a prezentációs technikáikat tekintve típusonként eltérő ismereteket a lélek különféle állapotaira nézve.

⁶⁸ ZSOLDOS–ZSOLDOS, 1817. 60.

⁶⁹ ZSOLDOS–FODOR, 1818. 86.

A továbbiakban kitérünk az egyetemi oktatás alsóbb szintjein is használt, a pesti egyetem professzora, Rácz Sámuel által írt vagy fordított, tankönyvi használatra szánt írásokban megjelenő ismeretekre, illetve a középfokú és alsófokú oktatási intézmények számára készült,⁷⁰ különböző típusú tankönyvekben (ábécéskönyv, olvasókönyv, nyelvkönyv és természettantankönyv) megjelenő lélekkel és betegségekkel kapcsolatos ismeretanyagra. E munkák fókuszba állításával vizsgáljuk azt, hogy a korszakban megjelenő tankönyvek, amelyek az esetek többségében egy sémára, kompilációként íródtak, nyugat-európai mintákat követtek, vagy pedig fordításként jelentek meg, milyen jellegű információkat, és típusonként milyen formában és értelmezési keretben tartottak fontosnak és hasznosnak közvetíteni az oktatás különböző szintjein tanulók számára.

A közép- és alsófokú intézmények számára írt tankönyvek esetében az egyes kiadványokat nem a két szinthez kötve, lineárisan tárgyaljuk, a rendszerezés szempontjait elsősorban az egyes tankönyvtípusok és az azokban megjelenítésre kerülő ismeretanyag vezérelte, így egy-egy kategória egységes vizsgálatával lehetővé válik a tudományos tudás redukciós folyamatának tárgyalása.

Az egyetemi oktatás alsóbb szintjein használt tankönyvek

Az oktatás legfelső szintjéhez – az egyetemi orvoskaron a sebészet oktatáshoz – köthető magyar nyelvű tankönyvi használatra szánt könyvek csoportját a Rácz Sámuel által írt, fordított, illetve kompilatórikus módszerrel szerkesztett kiadványok jelentik. Rácz Sámuel 1777-től oktatott a latinul nem értő sebészhallgatóknak anyanyelven orvosi ismereteket⁷¹ és tett közzé magyar nyelvű,⁷² szándékai szerint egyszerű, könnyen befogadható és vázlatos ismereteket kommunikáló, tankönyvi használatra szánt kiadványokat. Tanulmányunkban e kiadványokat a lélek betegségekkel kapcsolatos ismeretek redukciós folyamatának első szintjeként tárgyaljuk.⁷³

Az általunk vizsgált öt munkából kettőben, az 1776-ban kiadott, Anton von Störck, a bécsi egyetem rektora, az orvosi fakultás dékánja és Mária Terézia udvari orvosának munkája alapján fordított *Orvosi oktatásban* és az 1782-ben *A' borbélyáságnak eleji* címmel megjelent Joseph Jakob Plenck osztrák orvosprofesszor munkája alapján készült fordításban a lélek helyére és funkciójára szórványosan és többnyire közvetetten, vagy pedig egyáltalán nem jelennek meg utalások. Az *Orvosi oktatásban* a lélek és az elme kóros állapotait és az ehhez köthető viselkedési

⁷⁰ A válogatás szempontjait jelen tanulmányban elsősorban a kommunikálni kívánt ismeretanyag oldaláról megközelítve, a korszakban kiadott különböző tankönyvtípusokban megjelenő lélekkel kapcsolatos információk és ezek prezentációs technikai irányították, a tényleges használatok vizsgálata későbbi kutatás tárgyát képezi majd.

⁷¹ SCHULTHEISZ, 2006b. 85–86; GYÖRY, 1936. 122.

⁷² Rácz Sámuel orvosi nyelvéhez kiegészítésként lásd KESZLER, 2012. 59–61.

⁷³ A vizsgált munkák közt három fordítás található. Az Anton von Störck munkája alapján fordított *Orvosi oktatás* (Buda, 1776) és ennek Rácz saját megjegyzéseivel kibővített *Orvosi praxis* (Pest, 1801) címmel megjelent változata, illetve a Joseph Jakob Plenck (1735–1807) írásából fordított *A' borbélyáságnak eleji* (Buda, Pest, 1782). Ezek mellett pedig két önálló, kompilatórikus szerkesztési módszert követő kötete: az első magyar élettantankönyvként számon tartott *A' physiológiának rövid sommája* (Pest, 1789) és kétkötetes *Borbélyi tanítások* (Pest, 1794).

mintázatokat Rác Sámuel, Störck szövegét követve⁷⁴ kizárólag az agyvelőgyulladásal kapcsolatban említi meg. „...meg-vadúl, kegyetlenkedik és haragoskodik; senkit sem esmér; a környül állókra rohan; némellyeket meg-tép, meg-pofoz, másokat szembe pök; némellykor az esetek meg-gyengülnek, de azonban a beteg magában morog, dörög, s zugolodik, a fogát tsikórgattya”.⁷⁵ A Plenck-féle szövegben pedig, bár az érzőinak bemutatása kapcsán, a funkciók jellemzésekor említést tesz a mozgásban játszott szerepükről, az „érzőinas systemával” kapcsolatban rendszerint megjelenő, a lélek szerepét az akaratos mozgásokhoz kötő elgondolással, csupán egyszerű, tényszerű leírásra törekszik.⁷⁶

Rác Sámuel azonban az általa írt-szerkesztett (*A physiológiának rövid sommája*, 1789; *A borbélyi tanításoknak első és második darabja*, 1794) vagy pedig jelentősen kiegészített (*Orvosi praxis*, 1801) munkákban részletesen kitér a lélek különféle kóros állapotaira és az ezzel kapcsolatos diskurzusba az öngyilkosság problémakörét is beemeli, a továbbiakban ezért elsősorban e munkákra fókuszálunk.

A prezentált ismeretanyagot és szerkesztésüket tekintve e három kiadvány, bár alapvetően egységes képet mutatnak, bizonyos, szempontunkból lényeges részleteikben mégis megfigyelhetőek eltérések. A befogadást és megértést a célokat megfogalmazó előszavak, az egyes betegségeket kategóriánként, nem pedig ábécérendben tárgyaló ismeretanyagban való tájékozódást tartalomjegyzék, a kereshetőséget pedig tárgymutatók segítik. A szöveg tipográfiai elrendezése mind a *Borbélyi tanításokban*, mind pedig az *Orvosi praxisban* a minél egyszerűbb használhatóságot segíti (a szakaszokra tagolt szövegben külön alcímekkel elválasztva tárgyalja a különböző tünetegyütteseket), míg a három mű közül legkorábban kiadott *A physiológiának rövid sommájában* a szakaszokra osztott szövegben a külön gondolatmeneteket csak számok választják el, kiemelések és térközök nélkül.

A szövegek szerkesztési módjában a korszak nyugat-európai orvosi elméleteire és bevett, autoritásnak tekintett szerzőire való hivatkozás tekintetében is eltérések figyelhetők meg. Hasonlóan a korábban tárgyalt, fordításként megjelent munkákhoz, az *Orvosi praxisban*, amely Störck 1776-os munkájának átdolgozott és kibővített változata, a lélek helyéhez, funkciójához és betegségeihez köthető leírásokban sem lábjegyzetben, sem pedig a szövegben nincsenek hivatkozások. Ezzel szemben a Rác által írt-kompilált élettantankönyvben és az 1794-ben megjelent *Borbélyi tanítások* második darabjában, a főszövegben gyakran találhatóak utalások a korszak autoritásaira. *A physiológiának rövid sommájában* a lélek helyének meghatározását Albrecht von Hallerhez köti,⁷⁷ az életerő ötféle megnyilvánulásának leírásánál a göttingeni professzorra, Johann Friedrich Blumenbachra hivatkozik,⁷⁸ akinek a neve a kötetben többször is felmerül, a tónus kapcsán a hallei egyetemen tevékenykedő Georg Ernst Stahl,⁷⁹ az ész, az értelem és az öntudat fogalmánál

⁷⁴ Vö. STÖRCK, 1789. 73–74. Störcknek ugyanez a munkája 1778-ban megjelent Milesz József fordításában is, amelyben szintén csak az agyvelőgyulladással kapcsolatban történnek utalások az elme kóros állapotára és az ebből eredő viselkedési mintázatokra. (MILESZ, 1778. 58.)

⁷⁵ RÁCZ, 1776. 43.

⁷⁶ RÁCZ, 1782. 62.

⁷⁷ RÁCZ, 1789. 6.

⁷⁸ RÁCZ, 1789. 28.

⁷⁹ RÁCZ, 1789. 29.

Boerhaave⁸⁰ és az álom definíciójánál Friederich Hoffmann⁸¹ mellett. Hasonló módszerrel él a *Borbélyi tanítások*ban is, ahol saját szövegében, lábjegyzetek és a konkrét munka megjelölése nélkül hivatkozik az egyes szerzők munkásságára és elméleteire, így szűkebb témánkhoz kapcsolódóan, például az öngyilkosság problémakörénél, az önakasztás kapcsán Anton de Haen holland származású bécsi udvari orvos és Giovanni Battista Morgagni itáliai anatómus megfigyeléseire.⁸²

A megjelenő ismereteket tekintve három nagyobb tematikát különíthetünk el. Az első nagyobb tematikus egységnek az elméleti háttér bemutatása tekinthető. Rácz *A physiológiának rövid sommájában* és a *Borbélyi tanítások* első kötetében szinte kizárólag az elméleti ismeretanyagra támaszkodik. Kitér a test és a lélek kapcsolatára,⁸³ az érzőinek szerepére,⁸⁴ a lélek befolyására a testi folyamatokra nézve (az akaratos és akaratlan mozgások szerepe),⁸⁵ a külső és belső érzékenységek kapcsolatára és a kapcsolódó lelkiállapotok problematikájára, az öt érzékszerv és az ideaképzés kapcsolatára.⁸⁶ E tematikákhoz kapcsolódóan mutatta be a figyelmet az emlékezet és a képzelődés folyamatait,⁸⁷ az elmeindulatok kettős felosztását (*deprimantes*, azaz lenyomók, illetve *excitantes*, azaz felgerjesztők)⁸⁸ és az álom⁸⁹ kérdéskörét.

A második kategóriába a lélek és elme betegségeihez kapcsolódó különféle tünetegyüttesek tartoznak. Rácz az 1801-ben megjelent *Orvosi praxisban* a többi írásához képest egészen sokszínű képet mutat e kóros elváltozásokról és az ezekből eredő viselkedési mintázatokról. Munkamódszerét tekintve azonban kifejezetten deskriptív, az egyes tünetegyütteseknél hiányzik az elméleti háttér bemutatása, amelynek segítségével magyarázatot kereshetne az okokra és összefüggésekre. A bemutatott tünetegyüttesek között szerepelt többek között a hipochondria és a hisztéria (az előbbi, mint a férfiak, az utóbbi, mint a nők betegsége), az amnézia, az ún. *amentia partialis*, amely fogalom azokat a betegeket jelöli, akik csak bizonyos esetekben ítélnék rosszul, egyébként „tisztán” a gondolkodásuk, a melankólia és a mánia (mindkettő külön-külön *hysteriás* és *hypochondriás dispositióval*), illetve az *ecstasis*⁹⁰ és a *catalepsis*, amelynek jellemzése leginkább a korabeli tetszhalál-leírásokhoz hasonlítható.

⁸⁰ RÁ CZ, 1789. 229.

⁸¹ RÁ CZ, 1789. 133.

⁸² RÁ CZ, 1794b. 27.

⁸³ RÁ CZ, 1789. 6–7.

⁸⁴ RÁ CZ, 1794a. 57–60.

⁸⁵ RÁ CZ, 1789. 98–103; RÁ CZ, 1794. 116–117.

⁸⁶ RÁ CZ, 1789. 103–104. és 227–230; RÁ CZ, 1794a. 115–116.

⁸⁷ RÁ CZ, 1789. 227–28.

⁸⁸ RÁ CZ, 1789. 229.

⁸⁹ RÁ CZ, 1789. 130–133.

⁹⁰ „Vagyon egy olyan betegség, melyben az ember csak egy dologról gondolkodik, és a többiekről semmit sem tud, de azonban a testnek mozgásai meg nem állnak. Ez a betegség Ecstasisnak nevezetik. Ehez hasonló a magyarok el-rejtezése.” RÁ CZ, 1801. 484. Az *ecstasis* tünetegyüttesére magyar szóval elrejtezésként utal, azonban ez a fogalom a 18–19. század fordulóján a tetszhalált jelölte, amelynek Rácz *Orvosi praxisában* leginkább a *catalepsis* feleltethető meg: „A *Catalepsis* olyan betegség, melyben ostromonként (*paroxysmus*) a beteg nem mozog, semmiről sem tud valamit, s abban a positurában, kép vagy statua formán, megáll, a melyben ötet az ostrom érte.” RÁ CZ, 1801. 484–485.

A harmadik nagyobb tematikus egységbe a korábbi két kategóriában tárgyalatból levezethető következményeket soroltuk, kiemelve az öngyilkosság problematikáját. Rácz Sámuel a *Borbélyi tanítások* második darabjában rendszeti szempontból, a lélek és elme betegségeivel összefüggésben tárgyalja az öngyilkosság problémakörét. A tankönyvi használatra szánt írásokban szereplő tudásanyagot tekintve ez a leírás hordoz olyan gyakorlati(bb) szempontú információkat és prezentál olyan lehetséges eseteket, amelyekkel a gyakorló borbély-sebész nagy valószínűséggel találkozhatott.

Az öngyilkosságot komplex és több értelmezési lehetőséget kínáló problémaként láttatja,⁹¹ útmutatást adva az esetleges értelmezési lehetőségekhez. Bemutatja a lehetséges elkövetési módokat (szúrt, vágott és lött sebek általi halál, akasztás, fulladás, magas helyről való leugrás és mérgezés), a tett háttérében álló okokat (bűntudat, bolondság, hypochondria, hisztéria, melankólia) és a különféle olvasatokat. Felhívja a figyelmet a halálesetek interpretációjának bizonytalanságára, különbséget téve a nyilvánvaló és bizonytalan „maga-ölés” között, a nyilvánvaló kategóriát is tovább osztva a „gonoszság”, azaz a szándékos, tiszta tudattal elkövetett öngyilkosság („*ha ép észszel birt, és még-is magát gonoszságból meg-ölte*”)⁹², a bolondság és a véletlen halálesetek között.⁹³ Kitér a halál jeleinek felismerésére és azonosítására, összefüggésbe hozva a gyanús halálesetként kezelt öngyilkosságot (amely esetén az értelmezés csak interpretáció kérdése, tekinthető akár bűncselekménynek vagy véletlen balesetnek is) és az „elrejtés”, azaz a tetszhalál kérdéssel, a halálnemnek megfelelően bemutatva a halál jeleit és a mentés különféle módzatait. Sikertelen akasztásos öngyilkosság esetén például érvágást és izgató szerek alkalmazását javasolta.⁹⁴

A Rácz Sámuel által fordított, kompilált és kiegészített öt tankönyvi használatra szánt munka tehát komplex képet mutat mind a lélek betegségeivel kapcsolatos elméleti háttér és a következmények, mind pedig a megjelenített ismeretanyag mélységét tekintve. Bár a kiadványok szerkezete és szerkesztettsége egyik esetben sem mutat komoly eltéréseket, a kiadványok tematikailag eltérnek egymástól. A három Rácz által írt-kompilált vagy kiegészített munkában sokkal hangsúlyosabb szerepet kapnak a lélek különféle normális vagy kóros állapotai; a tudásanyagot három nagyobb kategóriára – elméleti háttér, tünetegyüttesek és következmények – osztva, logikus szerkezetben, egyszerű nyelvezettel, csak a problémakörök alapvetéseit felvázolva kommunikálják a megcélzott olvasóközönség felé, az öngyilkosság és tetszhalál-problematika esetén hangsúlyt fektetve az elméleti tudás gyakorlati hasznosíthatóságára is.

⁹¹ RÁ CZ, 1794b. 42–46. Hasonló komplexitással, felosztással és kategóriákkal találkozunk Molnár János 1814-ben megjelent *Orvosi Törvény* című munkájában, amely munka jelentős lépésnek tekinthető a magyarországi törvényszéki orvostan fejlődésében és feltehetően ismerte és használta Rácz Sámuel *Borbélyi tanításait*. Lásd MOLNÁR, 1814. 458–462; M. VARGA, 1978. 1621–1622.

⁹² RÁ CZ, 1794b. 42.

⁹³ RÁ CZ, 1794b. 42–43.

⁹⁴ RÁ CZ, 1794b. 168.

A közép- és alsófokú iskolákban használt tankönyvek

Az oktatás további két, alacsonyabb szintjét tekintve ez a típusú differenciáltság – a lélek funkciójának és betegségeinek tekintetében – nem, vagy csak kevésbé karakterisztikusan jelenik meg a tankönyvekben. A középfokú iskoláknak szánt kiadványokban, elsősorban a természettant tárgyaló tankönyvekben a szövegek csak alapvető elméleti ismereteket tartalmaznak a témára nézve (érzőinek, agyvelő, akaratos mozgások, illetve az emberek és állatok közti különbségek). És bár az elméleti háttérrel mindkét szinten beágyazzák a különféle reprezentációkba (például a lélek betegségeinek hatása az ember egészségére, amely összefüggésben áll a lélek és test kapcsolatával), a hangsúly ezekben a kiadványokban elsősorban a lélek és elme kóros állapotainak hétköznapi manifesztációira kerül, így a különféle érzelmekre és viselkedési mintázatokra, illetve az ezekből eredő következményekre.

A kisiskolák és középiskolák számára írt tankönyvek tekintetében két nagyobb csoport különíthető el. A természettantankönyvek, amelyek minden esetben a természet három országának kontextusában, az állatokkal összefüggésben (az ember és az állatok különbségeit hangsúlyozva) tárgyalják az embert és más fajoktól különböző tulajdonságait; illetve külön csoportot képezhetnek a bennük megjelenő információk reprezentációs technikáinak figyelembe vételével az ábécés-könyvek, olvasókönyvek és olvasókönyvként is funkcionáló grammatikák, amelyekben a lélekre vonatkozó tudásanyag általában rövid, tanulságos narratívák és dialógusok formájában került megjelenítésre.

A tankönyvi programok folyamatos formálódásának és átalakításának jellege is indokoltá teszi a tematikus megközelítést. Az 1777 és 1848 közötti időszak a tankönyvkiadás szempontjából sajátos korszaknak tekinthető Magyarországon. Az 1777-es Ratio Educationis nyomán jelentek meg egyre nagyobb számban az alsó és középfokú iskolai oktatásban használatra szánt népnyelvű tankönyvek. A kiadványok többségének esetében azonban nehézségekbe ütközik annak megállapítása, hogy pontosan milyen szinten tanulók számára íródtak. A csoportosításhoz szempontként szolgálhat a címlapok és az előszavak vizsgálata: ezekben a szerzők rendszerint feltüntették, hogy milyen iskolatípus számára készült az adott kötet, emellett pedig a tankönyvekben prezentált tudásanyagból is következtetni lehet a tankönyv szintjére. Több iskolában azonban nem vált szét az alsó- és középszint, így sok esetben az anyag elemi részét már az alsóbb osztályokban megtanították.⁹⁵

A tankönyvi használatra szánt kiadványok besorolását tovább nehezíti, hogy a korszakban még nem különült el a tudományos kézikönyv és a mai értelemben vett „tankönyv” fogalma. A könyvek – különösen igaz ez a középiskolai tankönyvekre – egy-egy tudományszak anyagát minél teljesebben igyekeztek bemutatni, ennek eredményeként a művek többsége leíró jellegű, nagy tényanyagot ölel fel és kevésbé veszi figyelembe a megcélzott olvasóközönség igényeit.⁹⁶ Az elemi szín-

⁹⁵ FEHÉR, 1995. 14–15. A magyar nyelvű, 1777 és 1848 közötti korszakban kiadott tankönyvekre vonatkozóan neveléstörténeti munkák állnak rendelkezésünkre. E munkák az analitikus szempontokat gyakran mellőzve, elsősorban leíró jelleggel közelítik meg a korabeli tankönyvkiadás kérdéseit. Lásd például MÉSZÁROS, 1968. 62–96; MÉSZÁROS, 1986. 62–95; MÉSZÁROS, 1983. 129–137; FEHÉR, 2003. 22–55; FEHÉR, 2000. 82–92.

⁹⁶ FEHÉR, 2000. 73.

tú ismereteket közvetítő tankönyvek esetében azonban, prezentációs technikáikat tekintve, megfigyelhető a törekvés a befogadást és a tudás elmélyítését szolgáló eszközök beépítésére – összhangban a megcélzott olvasókönyv igényeivel – a kiadványok szövegébe. Gáti István 1792-ben megjelent, a természet három országát vázlatosan bemutató *Természet Históriaja* címmel kiadott könyvében, olvasóit szem előtt tartva, a „gyenge elmékhez alkalmaztatva”, rövid dialógusformában közvetíti a legalapvetőbb ismereteket a lélek szerepével kapcsolatban.⁹⁷

Az egészségesítő törekvések szellemében, az 1777-es Ratio Educationis értelmében, az összes hazai iskolában használatos tankönyv nyomtatásának jogát az egyetemi nyomda kapta, azonban a monopólium kizárólag a Ratio Educationis által előírt tankönyvekre terjed ki. A protestánsok, akik nem fogadták el a Ratio rendelkezéseit, a saját tankönyveiket használhatták.⁹⁸ A témánk szempontjából releváns kérdések kizárólag az utóbbiakban jelentek meg, a hivatalos, az egyetemi nyomda által kiadott tankönyvekben nem történtek utalások a lélekkel kapcsolatos ismeretekre,⁹⁹ így későbbiekben elsősorban kisebb nyomdákban kiadott magyar nyelvű tankönyvekre fókuszálunk.

Természettantankönyvek

A korszakban protestáns oldalról megfigyelhető a törekvés arra, hogy a természettudományos ismereteket, így a természetrajzot is magyar nyelven oktassák.¹⁰⁰ Ennek szellemében születtek meg a 18–19. század fordulóján azok a tankönyvek, amelyek nagyjából azonos felépítést követve, a világ rendjét a korszerű ismeretek, Linné és Blumenbach¹⁰¹ klasszifikációja nyomán jelenítették meg, a természet há-

⁹⁷ GÁTI, 1792. 30–31.

⁹⁸ FEHÉR, 2000. 72.

⁹⁹ A természettantankönyvet az egyetem orvosi fakultásának természetrajz-professzora, Piller Mátyás írta *Elementa historiae naturalis in usum scholarum grammaticorum et gymnasiorum* címmel, a szokásos hármas felosztás (az állatok, a növények és az ásványok országa) részét képező, az embert tárgyaló leírás azonban nem tartalmaz a lélekre vonatkozó ismereteket. Ugyanígy, a szerző nélkül megjelentetett, Révai Miklós nyelvész által szerkesztett, a korszakban legnagyobb példányszámban kiadott *ABC könyvecske a nemzeti iskoláknak hasznokra* címmel megjelent ábécéskönyv sem utal a lélekkel kapcsolatos ismeretekre. Az ábécéskönyv, amelyet a Ratióhoz mellékelni utasítás szerint két nyelven, németül és egy nemzetiségi nyelven kellett kiadni, 1779-től kezdve rengeteg kiadást ért meg. Egyetlen történet ismétlődik az összes kiadásban, amely a normáktól eltérő viselkedés kontextusában a részegség következményeire hívja fel a figyelmet, azonban explicit utalásokat ez sem tartalmaz a lélek betegségeire nézve. Az alsóbb iskolák számára kiadott, szintén Révai Miklós által írt olvasókönyv, amely *Magyar grammatica* címmel jelent meg 1781-ben, bár tartalmaz egy rövid szöveget az egészség és betegség kérdésével kapcsolatban, szintén nem utal a lélek szerepére az egészséges és beteg állapotok vonatkozásában. Vö. PILLER, 1790. 15–40; N. N., 1796. 76–78; ugyanez németül: N. N., 1789. 35–36; N. N., 1781. 235–240.

¹⁰⁰ FEHÉR, 2000. 75.

¹⁰¹ Georg Christian Raff, a korabeli Európában népszerű gyermekeknek szánt természettantankönyvében, amely *Naturgeschichte für Kinder* címmel jelent meg 1783-ban Göttingenben, az előszó végén utal is a klasszifikáció szempontjaira és a két szerző munkásságára. A könyv 1799-ben jelent meg Veszprémben Fábíán József fordításában. Földi János 1801-ben Pozsonyban megjelent természettantankönyvének rendezőlvét már a kötet címében is jelzi. Vö. RAFF–FÁBIÁN, 1799. és FÖLDI, 1801.

rom országát (állatok, növények és ásványok) külön fejezetekben tárgyalva. Ebbe a rendszerbe illesztve, az állatok országának részeként, az első helyen került tárgyalásra az ember, és így a lélek szerepével, helyével, egészséges és kóros állapotaival kapcsolatos ismeretek is; ezek az információk azonban esetenként egészen komplexek, néhol pedig egyszerűek és deskriptívek.

Szerkezetüket tekintve mind a kisiskolai, mint a középiskolai használatra szánt tankönyvek felépítése megegyezik, lényeges eltérések elsősorban az ismeretanyag szintjét tekintve mutatkoztak. Hasonlóan a tanulmányban vizsgált, a 18–19. század fordulóján kiadott más típusú kiadványokhoz, a tankönyvek esetén is – mindkét szinten – jelen vannak a befogadást és megértést segítő, a szöveg tipográfiai elrendezésében megmutatkozó elemek. Így az adott kötet céljait megfogalmazó előszavak, amelyek egyrészt kifejezik a természethistóriai ismeretek „gyermeki elmékhez” való alkalmazásának fontosságát,¹⁰² másrészt pedig hangsúlyozzák az anyanyelvűség fontosságát az oktatásban.¹⁰³

Az előszavakban megfogalmazott célokat segítik a név- és tárgymutatók, szöszedetek, illetve a szöveg logikus elrendezése, amely magyarázatként, az elmélyültebb befogadást segítve – a rendszerbe foglalt ismeretek bemutatása előtt – kitér az „állatok országának” általános ismertetésére is. A szövegeket a nagyobb logikai egységeken belül tovább tagolják fejezetekre és számokkal jelzett paragrafusokra, így a megjelenített információkat kereshetővé téve.

A középiskolai és elemi iskolai tankönyvek kategorizálásának korábban felvázolt bizonytalanságát szem előtt tartva az általunk vizsgált természettan tankönyveket két nagyobb csoportba oszthatjuk a kiadványokban kommunikált ismeretanyag bonyolultságát tekintve. A tudományos szakkönyvként is használható középiskolai tankönyvekhez soroltuk Georg Christian Raff, a korszakban Európaszerte népszerű¹⁰⁴ tankönyvét, a magyarul Fábián József református lelkész fordításában 1799-ben *Természethistória a' gyermekeknek* címmel megjelent¹⁰⁵ munkát, Gáti István református lelkész 1795-ben Pozsonyban megjelent *Természet históriáját*,¹⁰⁶ illetve Földi János orvos és természettudós *Természeti históriáját*.¹⁰⁷ Az ismeretanyagot tekintve az elemi szintű tankönyvekhez soroltuk Gáti István 1792-ben megjelent *Természeti históriáját*,¹⁰⁸ amelynek jelentősen kiegészített és átirrt kiadása 1795-ben jelent meg, Szentgyörgyi József debreceni főorvos 1803-ban megjelent *A' leg-nevezetesebb természeti dolgok' esméreti*¹⁰⁹ című tankönyvét, amely előírt tankönyv volt a Debreceni Református Kollégium alsóbb osztályai számára,¹¹⁰ illetve

¹⁰² SZENTGYÖRGYI, 1803. IV.

¹⁰³ FÖLDI, 1801. V.

¹⁰⁴ A tankönyv vonatkozásában lásd Sz. KRISTÓF, 2011. 309–333. és Sz. KRISTÓF, 2012. 160–176.

¹⁰⁵ RAFF-FÁBIÁN, 1799.

¹⁰⁶ GÁTI, 1795.

¹⁰⁷ FÖLDI, 1801.

¹⁰⁸ GÁTI, 1792.

¹⁰⁹ SZENTGYÖRGYI, 1803.

¹¹⁰ A tankönyv használatát az alsóbb osztályok számára előírja mind az 1807-ben Debrecenben megjelent *Ratio Institutionis*, illetve a tanítók kötelességeit és az egyes osztályokban használandó tankönyveket előíró 1812-ben megjelent útmutatás. Vö. N. N., 1807b. 15; N. N., 1812.

a Sárospatakon szintén használatban levő,¹¹¹ Emődy István református lelkész által írt *Természeti históriát*.¹¹²

A tudományos szakkönyvként is használható, középiskolai használatra szánt tankönyvekben a lélekkel kapcsolatos ismeretanyagot két nagyobb kategóriára oszthatjuk: az élettani ismeretek bemutatása, melyet általában leírás követ az ember megkülönböztető jellemzőjeként kezelt „*okos lélekről*” és az érzelmek kifejezésének képességéről.

Az elméleti háttér legalaposabb körüljárása Földi Jánosnál jelenik meg, aki az állatok országának ismertetése előtt kitér az „*organizált testek*” általános jellemzőinek bemutatására,¹¹³ jelezve az embert és állatot elválasztó fő különbségeket is. Földi, bár explicite nem hivatkozik Blumenbachra, a fejlődésre ható, a test minden pontján jelen levő és érvényesülő „*formáló erőt*” (*vis formativus, Bildungstrieb*) az ő elmélete nyomán fogalmazta meg.¹¹⁴ Bár az általános jellemzők ilyen mélységű körüljárása a többi szerzőnél hiányzik, a három szövegben azonosítható néhány többé-kevésbé közös pont, amelyeket fontosnak tartottak kiemelni a lélekre vonatkozó ismereteket tekintve. Ez a három csomópont: az érzőinak szerepe,¹¹⁵ a test és a lélek kapcsolata,¹¹⁶ illetve a lélek természete.¹¹⁷

A három kiadvány (Raff–Fábián, 1799; Gáti, 1795; Földi, 1801.) szövegének összehasonlító vizsgálata rávilágít arra, hogy a korabeli tankönyvekben prezentált tudásanyag alapvetéseit tekintve összhangban volt a korszakban megjelent, a művelt közönségnek szóló tudományos–orvosi szakmunkákkal. Az érzőinak szerepéhez és befolyásához kapcsolódó elméleti háttér bemutatása a lélek vonatkozásában már bevettnek számított a korszak szakmunkáiban. Ennek értelmében az érzőinak szerepe az ingerek agyba való továbbítása; ennek nyomán alakul ki az érzékelés, az érzés és az ideaképzés folyamata; a lélek pedig felelős az akaratért és a tudatosáért is – ezt az ember különleges tulajdonságának tekintették.

Erre reflektálva Gáti István tankönyvében részletesen kitér a „*lélek munkáira*”, pozitív és negatív töltetük mentén, két kategóriába – „*kedves*” és „*kedvetlen*” – rendezve az indulatokat. A kedves indulatokhoz sorolja a pozitív érzelmeket: a reménységet, a szeretetet és az örömet, a kedvetlen indulatokhoz pedig a gyűlöletet, a haragot és a szomorúságot.¹¹⁸ Emellett a pozitív érzelmi állapotok ismertetésénél rávilágít azok „*hasznára*” és veszélyeire is: „*Haszna, hogy ez nem csak a' testet, de még a' lelket-is úgy meg-frisseli, mint az kedves harmat az el-tikkadt füvet. Ambár ollyan példáink-is vagynak, hogy az édes anya meg-halni képzelt fiát reménytelen meg-látván, a' szíve meg-repedett örömébe 's meg-hólt.*”¹¹⁹

A kisiskolák számára írt tankönyveket tekintve, bár a szövegekben bemutatott tematikák hasonlóak, a tudományos tudás jelentős redukciója figyelhető meg.

¹¹¹ DIENES–UGRAI, 2013. 92.

¹¹² EMŐDY, 1818.

¹¹³ FÖLDI, 1801. 9–10.

¹¹⁴ FÖLDI, 1801. 12–13.

¹¹⁵ FÖLDI, 1801. 27; RAFF–FÁBIÁN, 1799. 634–635; FÖLDI, 1801. 26.

¹¹⁶ RAFF–FÁBIÁN, 1799. 635; GÁTI, 1795. 288.

¹¹⁷ FÖLDI, 1801. 26–27; GÁTI, 1795. 288–289.

¹¹⁸ GÁTI, 1795. 294–296.

¹¹⁹ GÁTI, 1795. 295.

Ennek legszemléletesebb példáját Gáti János munkássága adja, aki 1792-ben kiadott, „*gyenge elméhez alkalmaztatott*” *Természeti históriáját* 1795-ben kibővítve, szövegébe magasabb szintű ismereteket beépítve újra kiadta. Az 1792-es kiadásban Gáti a lélek szerepére és helyére egy rövid dialógusban, a „*Mi a Lélek?*” kérdésre feelve mindössze a legalapvetőbb információkra tér ki,¹²⁰ ezzel szemben az 1795-ös, feltehetően középiskolai használatra kiadott kötetében ugyanerre a kérdésre elméleti irányultságú tudományos magyarázatot ad.¹²¹

Gátival ellentétben, Szentgyörgyi József és Emődy István tankönyveiben, az elméleti háttér mellőzésével, az állatok országának első helyén bemutatásra kerülő ember vonatkozásában csupán különleges tulajdonságára, az érzés és gondolkodás képességére térnek ki. Emődy valószínűleg ismerhette és felhasználhatta saját, először 1809-ben¹²² Sárospatakon megjelent munkája írásakor Szentgyörgyi 1803-ban megjelent, Debrecenben használatban levő munkáját, az ember ismertetése ugyanis szinte teljesen megegyezik a két műben.¹²³

Itt érdemes kiemelni két olyan tankönyvet, amelyek az ismeretek komplex megjelenítésére törekedtek. Szőke Ferenc református lelkész *A tudományok rövid summája*¹²⁴ címmel Pozsonyban 1806-ban megjelent és Johann Georg Lunz *Oskolai tanító könyve*¹²⁵ címmel Látzai József pápai tanár fordításában 1793-ban Győrben kiadott tankönyvei a legkülönbözőbb elméleti és praktikus ismereteket tárgyalják, a geográfiától a statisztika tudományán át a helyes viselkedés szabályaiig és a különféle orvosi ismeretekig.

Az *Oskolai tanító könyv*ben egy külön fejezet foglalkozik az ember lelkének tulajdonságaival, hasonlóképpen összefoglalva azokat az alapvető elméleti ismereteket, amelyek a természetrajzi tankönyvekben is megjelentek, a testtől elválaszthatatlan lélek kapcsán¹²⁶ utalva az ember és állat közti különbségekre, öt csoportra osztva az ember „különleges” képességeit. Öntudatra, „külső és belső érzékenységekre”, azaz az öt érzékszerv befolyására a gondolkodásra és érzésekre, a képzelőerőre, illetve emlékezés és a jövőről való gondolkodás képességére.¹²⁷

Az elméleti ismeretek mellett azonban mindkét könyv törekszik arra, hogy általában véve az egészséggel, így a lélekkel kapcsolatban is hasznosnak tekintett

¹²⁰ GÁTI, 1792. 30.

¹²¹ GÁTI, 1795. 288–289.

¹²² A tanulmányban a második, 1818-as kiadásra hivatkozunk.

¹²³ SZENTGYÖRGYI, 1803. 7. és EMÖDY, 1818. 17–18.

¹²⁴ SZŐKE, 1806.

¹²⁵ LUNZ-LÁTZAI, 1793.

¹²⁶ „Ámbár pedig az ember teste nem Lélek; vagy, nem mindegy a Lélekkel, de még is e két dolgok szorosan egyben vagynak köttetve. A Lélek, az az, Én, aa' ki gondolkodik, és akar.” LUNZ-LÁTZAI, 1793. 35.

¹²⁷ „Ha magunkra figyelmezzünk, tsak hamar olyan tulajdonságokat találunk magukban, a melyek a bar-mokban vagy olly mértékben mint mi bennünk nintsenek, vagy épen nintsenek. a) Tudjuk magunkat, az az, tudjuk azt, hogy vagyunk és élünk. – b) A rajtunk kívül lévő dolgoknak tulajdonságaikat ötképen es-mérhetjük-meg; vagy: látunk, hallunk, szaglunk, izlünk, tapintunk. De azt-is magunk előtt forgatjuk, a mi belől megyen véghez bennünk, hogy p.o. kívánunk, reménylünk, félünk, s.a.t. (vagyon tehát külső és bel-ső Érzésünk). – c) Forgathatunk eszünkben távollévő dolgokat, mintha jelenvólnának, és olly dolgokat-is, a melyek nintsenek, (vagyon képzelőerünk, vagy fantáziánk) – d) Előbbi képzelődéseinket, kívált ha azokra figyelmeztünk, egy darabig meg-tarthatjuk, és azokra ismét emlékezhetünk, (vagyon emlékezetünk). – e) Sokat forgatunk eszünkben, a mi hólnap, hólnap után eshetik meg.” LUNZ-LÁTZAI, 1793. 32.

ismereteket közvetítsen, reflektálva a lélek egészséges vagy beteg állapotaiból következő, a hétköznapokban mindenki által tapasztalható jelenségekre. Erre jó példaként szolgálhatnak a mindkét kötetben megjelenő, alvással kapcsolatos ismeretek. Az *Oskolai tanító könyvben* az egészség fenntartásának kontextusában alvás, mint az életerő megújításának eszköze jelenik meg: „Az alvás által, el-fogyott erőnket meg-újítjuk; de a hosszas alvás egésségtelen: hét vagy nyóltz óráig egésséges embernek aludni hasznos.”¹²⁸ Szőke Ferenc pedig a babonás gondolkodás kontextusában tesz kísérletet az álom definiálására, megfogalmazva, hogy az álom mindig a valóságból építkezik: „Az Álomnak-is magyarázatjában babonások sok emberek. Az álom, a Léleknek azokról a dolgokról való képzelődése, mellyeket az előtt látott, hallott, és tapasztalt, de úgy, hogy az ember álmában azokhoz a dolgokhoz térsen-is vagy el-vészen.”¹²⁹

Olvasókönyvek, grammatikák és ábécéskönyvek

Az eddig bemutatott tankönyvekben közvetített tudásanyaghoz képest az olvasókönyvekben foglalt ismeretek karaktere eltérő képet mutat. A kiadványok céljaikból következően, témánkkal kapcsolatban mind az információk mennyiségét, mind mélységét tekintve lényegesen kevesebb ismeret jelenítenek meg. Ezért e kötetek esetén nem elsősorban az ismeretek komplexitásán és mélységén van a hangsúly: azért különösen fontosak szempontunkból, mert jelzésértékűek arra nézve, hogy a lélekről való gondolkodás és az ezzel kapcsolatos ismeretek közvetítésének igénye milyen mértékben volt jelen a 18–19. század fordulóján.

E tankönyvek a lélek betegségeivel és ezek következményeivel kapcsolatos információkat két irányból közelítik meg. Az emberi élet általános leírásának kontextusában: ez elsősorban a nyelvkönyvekre (magyar, német, francia) jellemző, a szókinccs elmélyítése céljából, illetve az ábécéskönyvek olvasókönyvi részeinél a rövid, olvasást gyakoroltató szövegeken keresztül.

Felépítésüket tekintve ezek a tankönyvi kiadványok – az oktatás szintjétől függetlenül – hasonlóak: általában az első részben kerül sor az adott nyelv szabályainak tárgyalására és példákkal való szemléltetésére, a második részben pedig rövid, praktikus ismereteket közvetítő olvasmányok szerepelnek az emberi testről, a helyes viselkedésről, természeti jelenségekről, állatokról, tárgyakról és gazdasági ismeretekről, helyenként, az ismeretek elmélyítésének céljából párbeszédes formát alkalmazva. Az általunk vizsgált tankönyvek közül a középiskolai szinthez négy nyelvkönyvi és olvasókönyvi funkciót betöltő kiadványt soroltunk: Márton József nyelvész 1801-ben Bécsben¹³⁰ és Nits Dániel 1804-ben Lőcsén¹³¹ kiadott *Német grammatikáit*, Szaller György 1793-ban megjelent magyar nyelvtankönyvét,¹³² illetve a szintén általa kiadott 1804-es *Frantzia grammatikát*.¹³³

A két német nyelvtankönyvben, az emberi élet általános leírásának kontextusában a lélekre vonatkozóan csupán a legalapvetőbb információk jelennek

¹²⁸ LUNZ–LÁTZAI, 1793. 26.

¹²⁹ SZŐKE, 1806. 25–26.

¹³⁰ MÁRTON, 1801.

¹³¹ NITS, 1804.

¹³² SZALLER, 1793.

¹³³ SZALLER, 1804.

meg. Nits Dániel annyit jegyez meg, hogy az az ember testből és lélekből áll.¹³⁴ Márton Józsefnél a lélek már bonyolultabb kontextusban, az öt érzékszerv és az idegrendszer, illetve az érzések kifejezésének vonatkozásában is megjelenik.¹³⁵ Nitsnél ugyanebben a kontextusban nem jelenik meg a lélek.¹³⁶

Szaller György tankönyvei bőbeszédűbbek a német grammatikáknál: a francia grammatikában külön tematikus szótárt közöl a „Lélekről és az indulatokról”¹³⁷, magyar nyelvkönyvében – pontosan célközönségéhez címezve – pedig a tanuló emberek leggyakoribb betegségeire hívja fel a figyelmet: „Az olvasás a leg-jobb orvosság az únalom ellen, és így nem hogy kevesítene, hanem inkább meg-sokasítja napjainkat. Azt vethetné valaki ellenünk, hogy sok bádjságokat, főfájásokat, szomorú gőzőket, náthákat, hurutokat 's egyéb alkalmatlanságokat szenvednek a' tanuló Emberek.”¹³⁸ Kihangsúlyozza e tünetek elkerülésének módjait is:

„Meg kell tartani azt is, hogy valamint más hivatalú embereknek, úgy kivált a' Tanulóknak mértékleteseknek kell lenni mind az ételben 's italban; mind pedig a' munkában; 's kivált a' sok éjtszakázások által a' szükséges álomnak óráját nem kell testektől el-lopni. Gyakorolniok kell testeket, valamint elméjeket sétálván gyakran az egészséges levegőjű helyeken, hogy meg-frissült erővel kezdhessenek munkához.”¹³⁹

Szaller ezt a szöveget a Mindenes Gyűjtemény 1789. évi első negyedének 9. leveléből vette át.¹⁴⁰

Az elemi iskolákhoz, a címben megjelölt befogadóközönség („Magyar Ország apróbb iskolák' számára”) és az ismeretanyag szempontjait figyelembe véve a szerző nélkül megjelent ábécéskönyveket,¹⁴¹ illetve egy olvasókönyvet kötöttünk.¹⁴² Ezek közül háromban ugyanaz a szöveg, illetve annak variánsai ismétlődnek. Az egészség fenntartásának kontextusában, negyedik pontként megjelennek a lélek negatív indulatai is.¹⁴³ A két szöveg közti eltérés elsősorban a szóhasználatban figyelhető meg (például: „mord-kedvűség” és „komor-vérűség”), illetve az 1792-es szöveg utalása az öngyilkosságra („maga magának a végére jár”) az ábécéskönyvekből eltűnik.

Az 1805-ben Debrecenben megjelent, a *Ratio Institutionis* által is előírt ábécéskönyv¹⁴⁴ egyszerű, magyarázó leírások formájában, különálló alpontokban közvetít információkat a lélek betegségeire vonatkozóan. A tankönyvben megjelenik egy leegyszerűsített lélek-definíció: „Az a' mi én bennem ért, gondolkozik, akar; a' Lelkem.

¹³⁴ „Ein Mensch hat einen Körper und eine Seele.” NITS, 1804. 1.

¹³⁵ „Einige Theile meines Leibes brauche ich zum Empfinden, nämlich die Augen zum sehen, die Ohren zum Hören, die Nasen zum riechen, die Zunge zum schmecken, und die Nerven welche durch den ganzen Leib gehen, zum Fühlen. [...] Ich kann auch lachen und weinen.” MÁRTON, 1801. 4.

¹³⁶ NITS, 1804. 19–20.

¹³⁷ SZALLER, 1804. 228–229.

¹³⁸ SZALLER, 1793. 32.

¹³⁹ SZALLER, 1793. 33.

¹⁴⁰ *Mindenes Gyűjtemény* (1789) 9. levél, 142–143. Ugyanez a szöveg más olvasókönyvben is megjelent a korszakban. Lásd VÁLYI, 1793. 63–66.

¹⁴¹ N. N., 1796; N. N., 1807a; N. N., 1805.

¹⁴² N. N., 1792.

¹⁴³ N. N., 1792. 51–52. és. N. N., 1796. 22; N. N., 1807a. 28.

¹⁴⁴ N. N., 1807a. 15.

*A' lelket nem lehet látni; de azért tsak addig Élek, míg a' lelkeim bennem van; addig úgy mozdítom minden tagomat, a' mint a' lelkeim akarja.*¹⁴⁵ A szerző utal a lélek „tehetségeire” is, úgymint gondolkodás, képzelődés, figyelem és emlékezet,¹⁴⁶ illetve pozitív vagy negatív előjelük szerint, egyszerű, hétköznapi példákkal bemutatva különbséget tesz az indulatok között is.¹⁴⁷

Az oktatás mindhárom szintje számára írott, tankönyvi használatra szánt munkák vizsgálata alapján kirajzolódni látszik az, hogy a lélekkel és betegségeivel kapcsolatos megközelítéseket, elméleteket és percepciókat a 18–19. század fordulóján nem csupán mint társadalmi problémát, hanem mint tudományos alapokon magyarázható kérdéskört tartották fontosnak prezentálni a korszak tankönyvírói- és szerkesztői. Az, hogy a lélekről való gondolkodás az oktatás különböző szintjein, bár eltérő reprezentációkban és az ismeretanyag mélységét tekintve is különbözőképpen, de többféle céllal írott és szerkesztett tankönyvi használatra szánt vagy tankönyvként használt munkában, az egészség és betegség kontextusában került megjelenítésre, rávilágít a kérdéskör lényeges voltára, illetve a törekvésre, amely arra irányult, hogy a lélek betegségeiből eredő kórosnak tekintett viselkedési mintázatokat és negatív érzelmeket orvosi alapokon magyarázzák a társadalom lehető legszélesebb rétegei és legkülönbözőbb korosztályai számára.

A lélek betegségeinek reprezentációi a magyar nyelvű sajtóban

Az egészségügyi felvilágosító kiadványok és a tankönyvek mellett a népfelvilágosító törekvések témánk szempontjából is gazdag forrásai az 1780-as évek végétől egyre nagyobb számban megjelenő magyar nyelvű folyóiratok. A század végétől fokozatosan kibontakozó sajtó mind szerkesztését, mind nyelvezetét, mind pedig a lapokban kommunikált ismereteket tekintve illeszkedik ahhoz a tendenciához, amely a népfelvilágosító kiadványokat is jellemzi: a lapok szerkesztői a minél egyszerűbb, közérthetőbb és elsősorban praktikus, mindennapi ismeretek közvetítését tartották e médium elsődleges feladatának. A folyóiratok és újságok ugyanis, formátumukat, megjelenésük gyakoriságát és elérhetőségüket tekintve kiaknázhatók voltak a felvilágosítás céljaira, hiszen a mindennapok szempontjából fontos ismeretek széles spektrumát fedték le: a lapokban az aktuális hírek közvetítése mellett helyet kaptak a gazdasági, háztartási, politikai, orvosi és más jellegű ismeretek.¹⁴⁸ Mindezek mellett hangsúlyos szerepet kapott az anyanyelvűség¹⁴⁹ kérdése is, – a magyar nyelvű sajtó kezdetei egybeestek a magyar felvilágosodás irodalmi és nyelvi kibontakozásával – és megjelent nem csupán a nyelv fejlődésének kérdése,

¹⁴⁵ N. N., 1805. 6–7.

¹⁴⁶ N. N., 1807a. 7.

¹⁴⁷ N. N., 1807a. 7–8.

¹⁴⁸ A kérdéshez lásd például BÖNING, 2004. 575–579. és BÖNING, 2008. 287–310.

¹⁴⁹ Az anyanyelv fejlesztésének kérdése explicite is megjelenik a lapok előszavaiban, lásd például: „Nosza azért Nemes Hazafjjak! valakiknek ereikben még Magyar vér tsergedez, ne engedjük hogy a' mi restségünk 's hidegségünk miatt a' mi szép nyelvünk, 's azzal együtt, híres Nemzetünk' emlékezete el-töröltessék.” *Mindenes Gyűjtemény* (1789) I. negyed. 5.

de az anyanyelv szerepének fontossága is a könnyen elsajátítható ismeretek közvetítésében.¹⁵⁰

A tanulmányban több, karakterüket tekintve hasonló lapot vizsgálunk. Az első magyar nyelvű hírlapot, az 1780 és 1788 között Rát Mátyás szerkesztésében megjelent *Magyar Hírmondót*, Péczeli József 1789 és 1792 között Komáromban kiadott *Mindenes Gyűjteményét*, Görög Demeter és Kerekes Sámuel 1789 és 1791 között Bécsben megjelenő *Hadi és Más Nevezetes Történetek* című lapját, illetve ennek folytatását, az 1792-től 1803-ig megjelenő második *Magyar Hírmondót*; a Kultsár István szerkesztésében 1806 és 1808 között kiadott *Hazai tudósításokat* és a Bécsben 1786-tól egészen 1834-ig megjelenő, előbb Szacsvey Sándor, majd Decsy Sámuel által szerkesztett *Magyar Kurírt*. E tematikáikat és főbb jellemzőiket tekintve hasonló lapok mellett két enciklopédikus jellegű folyóirat vonatkozó számaint is áttekintettük: Sándor István Győrben 1791 és 1808 között megjelenő *Sokféle* című lapját, és az 1817-től a Kultsár István által szerkesztett *Hazai és Külföldi Tudósítások Hasznos Mulatságok* címmel megjelent melléklapját.¹⁵¹

A felsorolt, jellemzőiket tekintve hasonló lapok hetente kétszer jelentek meg, számonként 15–17 oldalas levélformátumban, szerkezetüket tekintve pedig egyszerű, kevésbé tagolt és jól áttekinthető formátumban. Ez alól kivételt csak Péczeli József *Mindenes Gyűjteménye* jelent, amelyben egymástól tipográfiaiailag is jól elkülönülnek az egyes tematikus blokkok és hírek. A *Mindenes Gyűjtemény* nem csupán szerkesztésében, de az olvasókkal való kommunikációjában is kiforrottabb volt, mint a többi korabeli lap: a szerkesztők minden levél végén az olvasók által beküldött rejtvényeket és találós kérdéseket szerepeltettek, melyek az információközvetítés mellett be is vonták az olvasókat a gondolkodás folyamatába. E kérdések között tágabb témánk szempontjából releváns kérdések is szerepeltek, például az 1789-es év I. negyedében az „öt érzékenységekre” kérdezett rá a levél végén elhelyezett „Találós mese”.¹⁵²

A lapok tematikai sokszínűséget mutatnak: a politikai és hadi eseményekről való tudósítások mellett, amelyek a kiadványok többségében vezető helyen szerepeltek a témánk szempontjából jelentős, felvilágosítást és tudásközvetítést célzó írások, illetve az elsősorban gyilkossági és öngyilkossági esetekhez kapcsolódó „bulvárhírek”, melyekben a szórakoztatás, az elrettentés és a tanítás szándéka ötvöződött. E cikkek jelentős része forrásmegjelölés nélküli átvétel volt, a szerkesztők elsősorban német és francia nyelvű lapok híreire támaszkodtak, ezért az öngyilkossági esetekhez és a lélek betegségeinek különféle megnyilvánulásaihoz kapcsolódó külföldi sajtóból átvett és bemutatott példák is elsősorban bécsi és párizsi esetekhez kötődtek. A következőkben e példák által közvetíteni kívánt üzenetek és a deviáns viselkedés megközelítési gyakorlatainak rekonstrukciójára törekszünk.

¹⁵⁰ BUZINKAY–KÓKAY, 2005. 27.

¹⁵¹ Részletesen lásd KÓKAY–BUZINKAY–MURÁNYI, 1994. 25–56.

¹⁵² „Mi vagyunk forrási minden böltseségnek,/ Tanítóji okos és vad nemzetségnek,/ Sok pajtások vagyunk mi egy kereseten./ Ketteje eszköz volt ama nagy eseten./ Mellyet egy szép gyümöls' látása okozott/ 'S Jó íze a' földre igen mély gyászt hozott./ Ma is vígan hordja minden szív jármunkat;/ De ki vakúl hiszi tsapodár szavunkat./ 'S Azt okosságnaq fontjáoval nem méri/ Minket is el-ront az 's vészét is el-éri.” *Mindenes Gyűjtemény* (1789) I. negyed, II. levél, 31–32. A megfejtés a következő levélből derül ki. (*Mindenes Gyűjtemény* (1789) I. negyed, III. levél, 47.)

A lélek és elme betegségeinek megközelítései és értelmezései kapcsán két nagyobb csoportot különíthetünk el. A felvilágosítást célzó és az egyszerű tényközlésen túlmutató, analitikusabb irányultságú írásokat – így az enciklopédikus jellegű kiadványok öngyilkosságot tárgyaló cikkeit és a *Mindenes Gyűjtemény*ben megjelenő, a tetszhalál-kérdést tematizáló írásokat,¹⁵³ amelyekben csupán implicite, de felmerül az öngyilkosság kérdése, illetve a hírlapok deskriptívabb „történeteit”, amelyekből a lélek és az elme betegségei, a „bolondság” és a szélesebb értelemben vett deviáns viselkedés mint társadalmi probléma megközelítésének gyakorlatai olvashatóak ki.

Nem csupán a probléma, hanem annak kezelésére tett kísérletek is gyakran merültek fel a hírlapokban: gyakoriak voltak a tudósítások a bécsi elmeegógyintézetben folyó munkáról. Ezek mellett többször jelentek meg a kurrens orvosi szakmunkákat bemutató hosszabb-rövidebb írások is, amelyek nem elsősorban a köznép, hanem a műveltebb körök számára közvetítettek aktuális információkat.

Az öngyilkosság mint a lélek betegségeinek egy látványos következménye, és mint ilyen, jelentős társadalmi probléma, komolyan foglalkoztatta a lapok íróit és szerkesztőit. A kérdés mind az analitikusabb, mind pedig a deskriptívabb jellegű írások nagy részében felmerült. Az elemzőbb karakterű, enciklopédikus irányultságú lapok, így mind a *Sokféle*, mind pedig a *Hasznos mulatságok* több hosszabb-rövidebb írásban foglalkozott a kérdéssel, illetve a témával kapcsolatban megjelent egy magyarázóbb jellegű írás a *Hadi és Más Nevezetes Történetekben* is. Felhozott példák nyelvezetét és a leírás jellegét tekintve azonban ezek az újságok sem tértek el a hírlapok prezentációs technikáitól.

Az öngyilkosság-problematika mindhárom lapban elsősorban Angliával kapcsolatban merült fel a szigetországhoz köthető sztereotípiá, a számos öngyilkossági eset hátterében meghúzódó okok, illetve az öngyilkosság többféle megítélésének és az angliai jogi szabályozás sajátosságainak kontextusában. Ez utóbbinak különös jelentőségét annak a szemléletváltásnak a megjelenése adja, amely a 18. század során az öngyilkosság megítélésével kapcsolatban végbement. Erre a kérdésre korábban, a magyar nyelvű egészségügyi felvilágosító irodalom és a medikalizáció folyamata kapcsán, Zay Sámuel *Falusi Orvos Pap* című írásánál már utaltunk.

Bár az öngyilkosság és Anglia kapcsolatának kérdése nem köthető közvetlenül Magyarországhoz, kiemelendő egyrészt, hogy a lapokban, amelyeknek cikkei

¹⁵³ A *Mindenes Gyűjtemény* 1789-ben egy hosszabb cikksorozatban foglalkozott a korábban már tárgyalt tetszhalál-problematikával, Rudolf Zacharias Becker *Noth- und Hülfsbüchlein* című népszerű felvilágosító kiadványa nyomán. Bár a *Mindenes Gyűjtemény*nek nem volt nagyszámú olvasótábora, fontos kiemelni egyrészt azt, hogy megcélzott olvasói közt volt a nők, illetve a kis- és középnemesi réteg, és fontos előrelépés volt az, hogy a folyóiratok is bekapcsolódtak az orvosi tudás, így a halál kérdéséhez és az életmentéshez kapcsolódó információk terjesztésébe. (HORÁNYI, 2003. 64–65.) A tetszhalál-kérdéstől nem elválasztható az öngyilkosság kérdése sem: a gyanús haláleseteknél több esetben felmerülhetett a szándékosság gyanúja (fulladásos halál, akasztás, mérgezés), erre a *Mindenes Gyűjtemény* írásai is reflektáltak a tetszhalál-kérdéssel és az életmentési technikákkal kapcsolatban. (*Mindenes Gyűjtemény*, (1789) II. negyed. I. levél, 15–16; IX. levél, 141–142.) A tetszhalál-kérdés a *Magyar Hírmondóban* is előkerült; a problémát nem csupán fizikai tünetekhez, hanem a lélek betegségeihez és gyengeségeihez is kötődik. Egy tetszhalott nő esetének bemutatása például a következő címmel jelent meg: „A’ Lélek’ természetét vizsgáló Tudósoknak (Psychologusoknak) egy új tárgy a’ gondolkodásra.” *Magyar Hírmondó* (1792) 5. levél, 98.

többségükben külföldi átvételek, többé-kevésbé nyomon követhető egyfajta aktuális európai diskurzus egy adott problémával, jelen esetben az öngyilkosság kérdésével kapcsolatban. Másrészt pedig a felhozott példákból, bár nem magyar eseteken keresztül, de rekonstruálható az, hogy a lapok szerkesztői mit és hogyan tartottak fontosnak kommunikálni a deviáns viselkedési mintázatok e szélsőséges megnyilvánulásával kapcsolatban.

Annak ellenére, hogy az előbbieken felsorolt lapok megközelítése elemzőbb jellegű, mint a hírlapoké, az „elemzések” mindegyikében megjelennek a korszakban divatos sztereotípiák¹⁵⁴ mint a probléma háttérében álló okok: a szigetország speciális klímája, az elszigeteltség és az angol betegségnek¹⁵⁵ tekintett melankólia.¹⁵⁶ Ezt visszhangozza a *Hasznos Mulatságok*ban megjelent írás:

„[...] a' bohóság, és ostobaság sokkal sürűbben tapasztaltatik, mint másutt. Azon szerént az agy-velőnek időről időre vissza térő bajai, és gyógyíthatatlan megzavarodásai igen gyakorta tapasztaltatnak ugy annyira, hogy Angliában az eszeveszés valóban örökösnek látszik; mert több Angliai Nemzetségekben izről izre által száll. Még a' házasságok által is annál bizonyosabban elterjed, mennél többek annak segítő eszközei, úgymint: a' Léleknek fellengző nyargalódzása, a' Clima, az élet módja, és a' társalkodásnak rend nélkül való komorsága, vagy pajkossága.”¹⁵⁷

A *Sokféle* negyedik darabjában megjelenő, az öngyilkosságot már szélesebb európai kontextusban tárgyaló írásban azonban, visszhangozva a 18. század második felében felmerülő gondolatot, már jelen volt a kételkedés a sztereotípiával és annak konstrukciójával kapcsolatban: „Mind ezen szomorú Történetek, mellyekkel az Ángoly Újságok tele vannak, Európát el-hitették, hogy Angoly Országban inkább ölik-meg magokat az Emberek mint egyébűtt.”¹⁵⁸

¹⁵⁴ A kora újkor folyamán a szigetországhoz köthető egyik legelterjedtebb sztereotípiája, nevezetesen, hogy az elmebetegség és az öngyilkosság magasabb arányban voltak jellemzők, mint más országokban, statisztikai adatokkal nem támasztható alá. Bár statisztikák nagy számban a 19. századtól maradtak fenn, a 16–18. századra vonatkozó adatok nem mutatnak jelentős különbséget Anglia és más európai országok közt. A sztereotípiája kialakulásának okai nem csupán az Angliába érkező külföldiek előítéletes beszámolóihoz köthetők, az angolok szerepe is jelentős volt a folyamatban. A 16–17. században élénk diskurzus bontakozott ki Angliában az öngyilkossággal mint speciális angol problémával kapcsolatban. A téma hangsúlyossá vált a szépirodalomban és a sajtóvirodalomban is, és a 18. századtól a sajtóban is nagy számban jelentek meg az öngyilkosságot részletező szenzációhajhász beszámolók. A sztereotípiája kialakulása és elterjedése a sajtó- és szólásszabadságban gyökerezhet: Angliában a társadalmi kérdések minden aspektusát viszonylagos szabadsággal vitathatták meg a különböző írásos műfajokban. Erre már a kortársak is felfigyeltek a 18. század második felében: a kontinensen elsőként Voltaire kötötte össze az angolok önreprezentációját és a sztereotípiája elterjedését. Részletesen lásd BARTEL, 1960. 145–148. A sajtóreprezentáció kérdéséhez MACDONALD, 1988. 36–55.

¹⁵⁵ Erre a kérdésre reflektál, és egyben további alapot is ad a sztereotípiája fenntartásához George Cheyne angol orvos 1733-ban megjelent *The English Malady* című népszerű munkája. (CHEYNE, 1733. I-II.)

¹⁵⁶ Lásd például *Sokféle* (1791) 131.

¹⁵⁷ *Hasznos Mulatságok* (1819) Első félesztendő, 37. levél, 280.

¹⁵⁸ *Sokféle* (1796) Negyedik darab, 139.

Az Angliával kapcsolatban felmerülő másik jelentős és egyben sajátos problematika az öngyilkosság megítélésének kérdése volt: a kora újkori angliai jogi szabályozás értelmében az öngyilkosokat két csoportra osztották, attól függően, hogy tettüket szándékosan és tudatosan követték-e el, tehát önmaguk gyilkosai (*felo de se*) lettek, vagy pedig öntudatlanul, módosult tudatállapotban, betegség hatására (*non compos mentis*) követtek el öngyilkosságot. Azokban az esetekben, amikor nem állapítottak meg betegséget, teljes vagyonekbobzás és az egyházi temetés megtagadása (éjszaka temették el őket, keresztutaknál, a test karóval való átszúrásával stb.) jelentették a szankciót, míg a *non compos mentis*-típusú ítéletekben részesülők pompa nélküli egyházi temetést kaphattak és tettük nem vont maga után jogi következményeket.¹⁵⁹

Ebben a folyamatban nagy szerepe volt a halottkémnek (*coroner*) és az esküdteknek (*jury*): az ő feladatuk volt rekonstruálni az elhunyt elmeállapotával kapcsolatos vallomások, illetve a haláleset körülményei és módja alapján a történeteket, ám a sokszor kétértelmű esetekben (a vízbe fulladás vagy akasztás esetén gyilkosság és baleset is állhatott a háttérben) általában a *felo de se*-típusú ítéletek domináltak. A 16–17. század folyamán elenyésző volt az elme betegségeihez köthető ítéletek száma, a szemléletváltás Angliában csupán a 17–18. század fordulóján, a medikalizáció¹⁶⁰ és szekularizáció folyamatának és az egyre hangsúlyosabb sajtórepresentációknak¹⁶¹ köszönhetően nyert teret. Bár a kérdést korábban is gyakran tematizálták a különböző írásos műfajok (pamfletok, röplapok, balladák), a 18. századtól egyre nagyobb számban megjelenő lapokban, amelyek – ahogyan azt a magyar gyakorlat is tükrözi – a szenzációhajhász beszámolókat és elemző és magyarázó írásokat egyaránt közölték, nem elsősorban az öngyilkos tettének spirituális következményeire, hanem a pszichológiai és társadalmi okokra és a probléma kezelésére reflektáltak.¹⁶² Ez figyelhető meg a magyar újságok átvételeiben is.

Ezt a fokozatos,¹⁶³ az öngyilkosság megítélésével kapcsolatos változást tükrözik a magyar nyelvű sajtóban megjelent írások is: a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* egy részletes cikkben számolt be az angol Jacob Sutherland öngyilkosságáról, közölve a búcsúlevelét is, amelyből kitűnik, hogy bár az öngyilkosság szándékos tett volt, az esküdtszék mégis az elhunyt javára döntött a halálát követő perben.¹⁶⁴ A korábbi jogi gyakorlat ismeretében az ítéletből kiolvasható szemléletváltást a cikkhez lábjegyzetben fűzött, a jogi hátteret részletező magyarázat is tükrözi.¹⁶⁵

Az öngyilkosság, és általában a lélek betegségeinek és azok következményeinek megítélése, illetve e vélemények fokozatos átfarmálódása tehát nem csupán

¹⁵⁹ Részletesen lásd például ZELL, 1986. 303–317. és MACDONALD, 1990. 301–337.

¹⁶⁰ MACDONALD, 1989. 69–91.

¹⁶¹ MACDONALD, 1988. 36–55.

¹⁶² MACDONALD, 1988. 41–43.

¹⁶³ Az öngyilkosság motivációnak értelmezése és az alkalmazott szankciók nem minden átmenet nélkül alakultak át, ezt a sajtóban megjelent hírek is tükrözik. Az egyértelmű esetekben továbbra is élt a korábbi gyakorlat, az öngyilkosság dekriminalizációja pedig a szigetországban egészen a 20. század második feléig nem ment végbe. Az egyértelmű, szankcionált esetekre a magyar nyelvű sajtóban is jelentek meg példák. Lásd például *Hasznos Mulatságok* (1819) Első félesztendő, 3. levél, 24.

¹⁶⁴ *Hadi és Más Nevezetes Történetek* (1791) V. szakasz, 334.

¹⁶⁵ *Hadi és Más Nevezetes Történetek* (1791) V. szakasz, 330–331.

a tudományos igényű, vagy a köznépnak szóló orvosi munkákból, hanem a sajtóban megjelenő reprezentációkból is kiolvasható. Bár a fent említett példák elsősorban Angliához kapcsolódnak, az a tény, hogy a magyar nyelvű lapok szerkesztői is fontosnak tartották átvenni ezeket az információkat, tükrözheti azt, különösen az orvosi munkák megközelítéseinek ismeretében, hogy ez a szemléletváltás Angliától függetlenül szélesebb kontextusban, így magyar viszonylatban is értelmezhető.

A hírlapokban is prezentált, deskriptívebb karakterű írások esetén három cél – a nevelés, az elrettentés és a szórakoztatás – összekapcsolásának szándéka figyelhető meg a lapok szerkesztői részéről. E rövid hírekben *szomorú történetek*, illetve *szereztetlen történetek* címmel jelentős számban kerültek bemutatásra különféle öngyilkossági esetek, ezek motivációit, okait és időnként következményeit is tárgyalva, illetve kisebb számban megjelentek a bolondságot, megjelenési formáit, illetve megítélését bemutató rövid szórakoztató és tanító célzatú írások is.

A nevelés, elrettentés és szórakoztatás hármasszándéka elsősorban a külföldi lapokból átvett öngyilkossági esetek részletekbe menő, színes és szenzációs leírásaiban, „rémtörténetekben” figyelhető meg. Ezekben a hírekben ritkán jelenik meg elszigetelt esetként az öngyilkos tette, általában egy nagyobb kerettörténetbe foglalva, egyéb tragikus események következményeként jelenik meg, elrettentő példákön keresztül érvényesítve a nevelő szándékot is.¹⁶⁶

Az öngyilkosság-leírások nem csupán a fentihez hasonló történetekbe ágyazva, de elszigetelt esetekként is megjelentek a sajtóban. Sokkal kevésbé színes formában, azonban általában – rávilágítva a tett társadalmi megítélésére – értékítéletet is magukban hordoznak. Ez a kevésbé színes és részletező stílus jellemezte a magyarországi esetekkel kapcsolatos híreket is.¹⁶⁷ A második *Magyar Hírmondó*-ban az 1790-es években több ilyen jellegű rövidhír jelent meg.

„Rettenetes módívá kezdett lenni Párisban¹⁶⁸ a’ maga-ölés: melynek okát leg-inkább az erkölcsök’ meg-vesztegetettségében lehet találni, mely még soha is oly nagy mértékben nem vólt, mint most.”¹⁶⁹

„Scheffer nevezetű pensionáltt öreg Májor el vesztvén valamelly perét, ezen hónapnak 3 dikán meg fordúlt ő Felsője előtt audientzián; de mivel ott se vett vizsgatást: tehát még az nap estoe 8 órakor a Duna’ hídjáról, melly a’ belső Városból a’ Leopoldstadt nevű külső Városba viszen, le ugrott.”¹⁷⁰

¹⁶⁶ Lásd például *Magyar Hírmondó* (1786) 46. levél, 391; *Magyar Kurír* (1787) 1. levél, 5; *Magyar Kurír* (1791. március) 288–289.

¹⁶⁷ A magyar esetekre vonatkozóan kevés hír került be a hírlapokba, az általunk vizsgált lapok 1780 és 1820 között áttekintett számaiban alulreprezentáltak a kérdéssel kapcsolatos magyarországi tudósítások. Lásd például *Hazai és Külföldi Tudósítások* (1806) 20. levél, 167–168; *Magyar Hírmondó* (1785) 5. levél, 432–433; *Magyar Kurír* (1786. augusztus 26.) 256.

¹⁶⁸ Ugyanez a probléma Bécs vonatkozásában is megjelenik a *Magyar Kurír*-ban 10 évvel később. (*Magyar Kurír* (1802. június 4.) 690.)

¹⁶⁹ *Magyar Hírmondó* (1792) 28. levél, 472.

¹⁷⁰ *Magyar Hírmondó* (1792) 9. levél, 179.

A lélek és elme betegségeivel kapcsolatos magyar nyelvű diskurzus sajtórepresentációi, bár a legtöbb esetben az öngyilkosságra, azaz a látható következményre koncentráltak, körüljárták a deviáns viselkedési mintázatok különféle manifesztációit is. Az újságokban több, a bolondságot szélesebb kontextusban, az orvosi megközelítésekénél általánosabb értelemben tárgyaló írás szerepelt. Ezekben a tudósításokban a leggyakrabban azonban olyan esetekről számoltak be, amelyekben a deviáns viselkedésként értelmezett bolondság egyértelmű jelei mutatkoztak, így például azokban a nyilvánvaló esetekben, amikor egy személynek tévképzetei voltak.¹⁷¹ A tévképzetek mellett a másik gyakori, deviáns viselkedéshez kötődő, a sajtóban is megjelenő forma a dühös indulat és annak következményei voltak:

„Az indulatok’ mérséklésének el-múlhatatlanul szükséges mesterségét könnyűvé teszi a’ gyakorlás. Ezen gyakorlásra, serkentő például szolgálhat ez a’ szerentsétlenség is, melly a’ mai napon történe Vármegyénkben. T. i. bizonyos Gazdának hajadon Leánya, perbe szállván mintegy 12 esztendő szolgátskájokkal, úgy neki mérgeledött, hogy a’ szegény Gyermeket egy hasáb fával egyszere agyon tsapta.”¹⁷²

A bolondság azonban nem csak ezekben a viszonylag gyakorinak tekinthető esetekben jelent meg sajtóban, a kevésbé hétköznapi történeteket részletező beszámolók is helyet kaptak a lapokban. A *Magyar Hírmondó* 1781-es évfolyamának hatodik levele például egy bolondságot okozó mérgezéses esetről és annak következményeiről tudósított,¹⁷³ a *Magyar Kurír* egyik 1787-ben megjelent levele pedig beszámolt egy szintén magyarországi esetről, amelyben a bolondságot mint a bíróság előtt mentő körülménynek tekintett kifogást prezentálta a cikk írója.¹⁷⁴

A sajtóban megjelenő hírek azonban nem csupán a deviáns viselkedési mintázatok különféle megnyilvánulásaira reflektáltak, a rövidhírekben gyakran merültek fel az elmebetegség kezelését tárgyaló írások. A hírek között jól elkülöníthető csoportot alkotnak a bécsi elmeegógyintézetben¹⁷⁵ folyó munkát bemutató írások: a lapokban beszámolók jelentek meg nem csupán az elmeegógyintézet alapításának tényéről,¹⁷⁶ illetve mintaadó szerepéről,¹⁷⁷ a második *Magyar Hírmondó* (1792–1803) hírei között többször jelentek meg írások az ott folyó, a lélek és elme betegségeinek szakszerűbb kezelését célzó reformokról és eredményekről is.¹⁷⁸

Az elmebetegség kezelésének módjait nem csupán a Bécsben folyó munkán keresztül láttatták: a második *Magyar Hírmondó* rendszeresen hírt adott I. Mária (1777–1816) portugál királynő kezeléséről, amit az angol III. György (1760–1820)

¹⁷¹ *Magyar Hírmondó* (1785) 22. levél, 174–175. és *Magyar Kurír* (1787. január 7.) 13.

¹⁷² *Magyar Hírmondó* (1794) 20. levél, 309.

¹⁷³ *Magyar Hírmondó* (1781) 6. levél, 41–42.

¹⁷⁴ *Magyar Kurír* (1787. április 21.) 264.

¹⁷⁵ A kontinens első elmeegógyintézetét II. József alapította 1784-ben a bécsi közkórház (*Allgemeines Krankenhaus*) részeként. Az ötemeletes, 139 cellából álló épületet az 1860-as évekig használták pszichiátriai betegek ellátására. A *Narrenturm* vonatkozásában eddig csak tudományos népszerűsítő munkák születtek. Lásd például STOHL, 2000.

¹⁷⁶ *Magyar Hírmondó* (1784) 37. levél, 209.

¹⁷⁷ *Hadi és Más Nevezetes Történetek* (1790. december 28.) 818.

¹⁷⁸ *Magyar Hírmondó* (1798) 3. levél, 48. Lásd még: *Magyar Hírmondó* (1796) 9. levél, 135–136.

kezelőorvosa, Francis Willis instruált;¹⁷⁹ a *Magyar Kurír* pedig utolsó éveiben tudósított III. György állapotáról, annak javulásáról, romlásáról és környezetének reakcióiról.¹⁸⁰ Ezek a korabeli „bulvárhírek” amellet, hogy részben a szórakoztatás céljait is szolgálták, körüljártak és megismertettek az olvasóközönséggel több olyan kísérleti eljárást is, amelyek a korszakban az elmebetegség különféle megnyilvánulási formáinak kezelésére irányulhattak. Az írások tanúsága szerint Willis a portugál királynőn egy sor ilyen eljárást próbált ki: számartejet itatott vele, hajózni küldte, egy tó jeges vizébe dobta stb., példázva ezzel, hogy a lélek és elme betegségeinek különféle manifesztációi – bár ahogyan a sajtórepresentációkból is kirajzolódik, gyakran még kevésbé humánus és szakszerű eljárásokkal – orvosi segítséget igényeltek, ezzel elősegítve a társadalmi normáktól eltérő viselkedésformák társadalmi megközelítésének medikalizálását.

A sajtóban – bár ez a kérdés nem tartozik szorosan a népi felvilágosítás tárgyköréhez – a *tudományi dolgok* vagy *tudománybéli dolgok* című rovatokban jelentős számban jelentek meg a művelt közegnek szóló orvosi munkákat népszerűsítő írások.¹⁸¹ A tanulmány szűkebben vett témájához, a lélek és elme betegségeihez és az e kérdéseket tárgyaló munkákhoz kapcsolódóan is fontos szerepe volt a sajtónak. Görög Demeter és Kerekes Sámuel 1789 januárjában a *Magyar Kurír*-ban tette közzé annak a pályázatnak a felhívását,¹⁸² amelyre az első magyar nyelvű pszichológiai értekezések szerzői, Pálóczi Horváth Ádám és Bárány Péter is beküldték saját pszichológiai tárgyú írásukat. A kiírásban szigorú kikötések szerepeltek a beküldendő pályázati munkára vonatkozóan: elvárás volt az originalitás (ám a vonatkozó szakmunkák ismeretében), a szerzőnek megadott terjedelmi korlátot kellett betartania és figyelembe kellett vennie a lélek természetére, munkájára, helyére és funkciójára vonatkozó ismereteket, mindezt magyar nyelven prezentálva, csak a már bevett idegen nyelvű szakterminológia megtartásával. A pályázaton két díjat osztottak ki; az első helyet Bárány Péternek, a második helyet pedig Pálóczi Horváth Ádámnak ítélték, a későbbiekben azonban csak az utóbbi szerző munkája került kinyomtatásra. És bár a szakirodalom azt sugallja, hogy Pálóczi Horváth munkáját az első helyezett Bárány „cenzúrai nehézségekbe” ütköző írása helyett nyomtatták ki,¹⁸³ a pályázati felhívásban valójában a következő áll: az első helyezettnek járó harminc arany vagy egy, a saját nevével ellátott emlékérmé mellett „munkáját nem tsak a’ Nyertesnek, de a’ ki hozzája leg-közelebb jutott-is, a’ nevezett Hazafi pompáson ki-nyomtatattja”.¹⁸⁴

A felhívás közzététele után egy évvel a pályázatot kiíró Görög Demeter és Kerekes Sámuel által szerkesztett *Hadi és Más Nevezetes Történetekben* már beszámoló jelent

¹⁷⁹ *Magyar Hírmondó* (1792. március 23.) 428; (1792. március 27.) 444; (1792. május 11.) 677–678; (1792. július 6.) 30; (1792. augusztus 31.) 339–340.

¹⁸⁰ *Magyar Kurír* (1815. január 31.) 42; (1815. február 28.) 97; (1815. december 15.) 581; (1820. február 11.) 94; (1820. február 18.) 108.

¹⁸¹ Lásd például a Rácz Sámuel munkáit népszerűsítő írásokat *Magyar Hírmondó* (1780) 20. levél, 160. és (1792) 18. levél, 137.

¹⁸² *Magyar Kurír* (1789. január 31.) 111–112.

¹⁸³ GYÁRFÁS, 1987. 64–65; GYÁRFÁS, 1990. 187–192; ZVARA, 2012. 127–130.

¹⁸⁴ *Magyar Kurír* (1789. január 31.) 112.

Pálóczy Horváth munkájának előkészületeiről.¹⁸⁵ Bárány munkája végül nem, de Pálóczy Horváth Ádámé egy évvel később, 1792-ben *Psychologia, az az a lélekről való tudomány* címmel jelent meg Pesten, erről a második Magyar Hírmondó tudósított 1793 januárjában.¹⁸⁶ Az, hogy a pályázat körüli, illetve a megjelenéssel kapcsolatos információkat a sajtóban, szélesebb közönség előtt tárgyalták meg, jelzi a téma relevanciáját, az igényt egy magyar nyelvű összefoglaló munkára és tudatos szándékot mutat a lélekkel és annak betegségeivel kapcsolatos tudásanyag szélesebb körben való terjesztésére.

A lélek betegségeivel, annak különféle manifesztációival és következményeivel kapcsolatos, a sajtóban megjelenő reprezentációk összetett képet mutatnak. A témához kapcsolódó bonyolult elméleti tudás a hírlapok szórakoztató karakterű írásaiban a háttérben álló okok és következmények elemzése nélkül egyszerű leírássá redukálódik, ezzel szemben az enciklopédikus jellegű lapok (*Sokféle, Hasznos Mulatságok*) analitikusabb megközelítéseiben a lélek betegségeinek vagy ezek következményeinek háttérben meghúzódó okok rekonstrukciójára és értelmezésére való törekvés is megfigyelhető. Emellett pedig a 18–19. századforduló magyar nyelvű sajtója – bár nem elsősorban a köznép felé kommunikálta ezeket az ismereteket – fontos szerepet játszott a kurrens szakmunkák népszerűsítésében is. Az újságok hírei, legyenek ezek akár leíróbb, akár pedig elemzőbb irányultságúak, kettős tendencia, illetve cél rajzolódik ki. Egyrészt a lélek és elme betegségeinek, így a deviáns viselkedési mintázatok társadalmi problémaként való megközelítése, másrészt pedig – ahogyan erre mind az öngyilkosság, mint pedig a kezelést tárgyaló írások esetén utaltunk – fokozatosan megkezdődött a korábban normaszegő viselkedésként értelmezett elmebetegség és következményeinek átértékelése és medikalizálása, és mindezt a sajtóban megjelenő reprezentációk is tükrözik.

A lélek betegségei a magyar nyelvű prédikációkban

Az eddig vizsgált műfajokkal szemben, amelyek a bennük foglalt információk terjedését tekintve gyakran közvetítőkön keresztül juthattak el a köznéphez, a prédikáció műfaja még hangsúlyosabban veti fel a szóbeliség és írásbeliség kérdését a korszakban.¹⁸⁷ A szóbeli információközvetítés szerepe és jelentősége a közember mindennapi életvezetésére nézve hasznos, szakszerű ismeretek átadásában – a vizsgált korszakra jellemző alacsony alfabetizációs szint miatt is – messze felülmúlta a nyomtatott médiumokét.¹⁸⁸ Mivel a prédikáció része volt a vasárnapok, az ünnepnapok, az emberi élet fordulóihoz köthető jeles alkalmak (születés, házasság, halál) és más események (járványok, háború, béke, időjárási viszontagságok) világának, így teret biztosított a tudás minél szélesebb körben való terjesztésének és befogadásának.

¹⁸⁵ *Hadi és Más Nevezetes Történetek* (1791. augusztus 30.) 293.

¹⁸⁶ *Magyar Hírmondó* (1793. január 4.) 30–31.

¹⁸⁷ SZACSVAY, 2005. 381.

¹⁸⁸ FEHÉR, 2010. 72–73.

A prédikáció a 18–19. század fordulóján, a témánk szempontjából is lényeges korszerű természettudományos tudás, így a lélek normális és kóros állapotaival kapcsolatos ismeretek közvetítésének – a protestáns gyakorlatban elsősorban¹⁸⁹ – egyik leghatékonyabb eszköze volt. A prédikációk nevelési-oktatási funkciója a 18–19. század fordulóján kiemelt szerepet kapott; a felvilágosodás pragmatikus nevelő programjának hirdetését és a társadalom széles köreiben való terjesztését sok esetben az egyház szolgálatában állók vállalták fel.¹⁹⁰ A haladó szellemiséget képviselő nyugat-európai egyetemekről (Halle, Göttingen, Jéna) visszatérő fiatalok felismerték, hogy a saját, a felvilágosodás eszmerendszere által formált tudásukat a leghatékonyabban a prédikációk révén juttathatják el a köznéphez, ezzel szolgálva a népfelvilágosító törekvéseket.¹⁹¹ Az általunk vizsgált prédikációk szerzői közül Budai Pál, nagybajomi református lelkész például Debrecenben, majd Jénában, Lengyel József Nagyszalontán, Nagyváradon, majd Szalacson működő református lelkész pedig szintén Debrecenben kezdte, majd Göttingenben folytatta a tanulmányait.

Munkamódszerüket tekintve a prédikátorok gyakran a korszakban bevett, az orvosi felvilágosító irodalom és a tankönyvek kapcsán már említett kompilatórikus szerkesztési módot¹⁹² követték, illetve prédikációikat idegen nyelvről fordították és adaptálták a magyarországi viszonyokra. Gombási István erdélyi református lelkész német és francia nyelvből fordított prédikációkat jelentetett meg több alkalommal nyomtatásban,¹⁹³ Budai Pál kéziratban fennmaradt prédikációgyűjteményének¹⁹⁴ alapját pedig Hermann Friedrich Rehm 1802-ben és 1804-ben Erfurtban *Predigten über Volksvorurtheile und Aberglauben in phisischer und moralischer Rücksicht* címmel megjelent gyűjteménye képezte.¹⁹⁵

¹⁸⁹ A katolikus papok nem, vagy csak alig foglalkoztak természettudományos kérdésekkel a prédikációkban és sokan koruktól messze elmaradó nézeteket képviseltek természettudományos téren is – ez a pszichológiai ismeretek terén is megmutatkozik. (LUKÁCSI, 2013. 158–159.) Egy ismeretlen katolikus prédikátor 18. század végi prédikációgyűjteményének egy darabjában (név és pontos évszám nélkül) például a testtel és lélekkel kapcsolatos leírása nem a felvilágosítás, hanem a hitre való nevelés céljait szolgálja, habár a megjelenített témák (például a helyes testi-lelki nevelés) alkalmat adnának erre. (OŠZK Kt., Quart. Hung. 3232. 59–67.) Török Damaszcén egi minorita rendfőnök pedig a kóros álmokképek jellemzésénél Galénoszra hivatkozik, az egyes kóros állapotokat a négy nedv közötti egyensúly megbomlásának tulajdonítva. (TÖRÖK, 1802. 111.) Bár nem tartozik a prédikáció műfajához, érdemes megemlíteni, hogy Török Damaszcén 1818-ban értekezést jelentetett meg az öngyilkosságról, amelyben az ekkorra már egyre inkább meghonosuló szemlélettel szemben, miszerint az öngyilkos tette organikus és pszichikai okokra vezethető vissza, az öngyilkosságot csak részben köti testi okokhoz (elsősorban a fekete epe túltengéséhez és az ebből következő melankolikus beállítódáshoz), nagyobb részben azonban erkölcsi okokkal és hitetlenséggel magyarázza. (TÖRÖK, 1818. 7–23.)

¹⁹⁰ LUKÁCSI, 2013. 170.

¹⁹¹ FEHÉR, 2009. 15–16.

¹⁹² Budai Pál hivatkozik például a *medicina pastoralis* irodalom egyik legismertebb darabjára, Kömlei János 1790-ben megjelent *Szükségben segítő könyvére* az „éjjeli meg-nyomásról” szóló prédikációjában. Lásd BUDAI, (1811–1824). 167. és KÖMLEI, 1790. 413–420.

¹⁹³ GOMBÁSI, 1779. és GOMBÁSI, 1784.

¹⁹⁴ Az 1811 és 1824 között keletkezett gyűjteményének egy részét *A' köznép babonái és balvélekedései ellen való prédikációk* címmel Szacsavay Éva és Szalánszki Edit adta ki 2005-ben: BUDAI, (1811–1824). A tanulmányban erre a kiadásra hivatkozunk.

¹⁹⁵ SZACSVAY, 2005. 392.

Tanulmányunkban néhány, részben kéziratos, részben nyomtatott¹⁹⁶ formában fennmaradt, a lélek természetét vagy normális/kóros állapotait valamilyen módon tárgyaló prédikációkra fókuszálunk, szem előtt tartva az eddig bemutatott tendenciákat a téma megközelítési gyakorlatait illetően. A prédikációk az elsődleges funkciójuknak tekintett igemagyarázatok mellett, vagy éppen ezekből kiindulva gyakran közvetítettek olyan, az emberek életét a mindennapokban is befolyásoló tényezőkkel kapcsolatos ismereteket, mint az egészség és betegség kérdései; ez vonatkozik mind a testi,¹⁹⁷ mind pedig a lelki egészségre. A lélek vonatkozásában – illeszkedve a más, tudásközvetítést célzó műfajokhoz – három nagyobb tematika jelenik meg a prédikációkban: a lélek természetének kérdése, az álom és a kóros indulatok.

A lélek természetére vonatkozó ismeretek alapvetően három nagyobb csomópont köré szerveződnek a vizsgált szövegekben: különbségtétel az „okos” és „oktalan” lélek között, öntudat és a test-lélek problematika – mindezek a korszak elméleti orvosi irodalmában is megjelennek. A prédikátorok törekvése azonban – és ez időnként explicite is kifejezésre jut – e bonyolult és sok esetben ellentmondásos elméleti tudás minél közérthetőbb közvetítése az egyszerű emberek felé, gyakorlati példákkal alátámasztva:

„Ne várjátok azomba én tőlem, hogy a' tudósoknak vagy viszketeg elméjű Filozófusoknak szokások szerint a' lélek természete felől tudakozódjam, és a' láthatatlan dolgot valami minden pontnál kisebb ábrázatba öltöztetvénn, azt hasgassam előttem. Azt akarom, hogy a' legeggyűbbek is, a' kik tudnak magokra 's reám hallgatni, megértsék ezeket az igazságokat.”¹⁹⁸

Ez a gyakorlatiasság és hétköznapiasság megmutatkozik például az állatokkal való összehasonlításban, azaz az „okos” és „oktalan” lelkek megkülönböztetésében.¹⁹⁹ egy 19. század első harmadából, komoly lélektani alapokra építő beszédfogalmazvány ezt a különbséget az ösztönök (*instinctus*) és az öntudat összevetésében keresi, hiszen ez utóbbival csak az emberek rendelkeznek. Ugyanebben a szövegben a szakterminológia használatában is megmutatkozik a magyar nyelvűsége való törekvés, az öntudatra például következetesen „*reflectalo okosság*”-ként hivatkozik.²⁰⁰

¹⁹⁶ A nyomtatott prédikációk és a megcélzott olvasóközönség kérdéséhez lásd MESTER, 2015. 132–143.

¹⁹⁷ A testi betegségekre és a betegség idején való helyes viselkedésre nézve lásd például: GOMBÁSI, 1784. 260–285. A halotti beszédekben gyakran jelent meg a testi folyamatok természettudományos ismeretekkel is alátámasztott ismertetése az öregséggel és elmúlással kapcsolatban. Ezt példázza Budai Antal drávapalkonyai lelkipásztor beszédfogalmazványa a 18. század második feléből, amelyben lapszéli jegyzetben hivatkozik a 17–18. század fordulójának meghatározó orvosgyógyászata, Herman Boerhaave-ra is (Ráday Kt., K. – 1.34/1. 57–64.) és egy ismeretlen prédikátor által írott 19. század eleji halotti beszéd fogalmazványa is, amely a halál természetét taglalja az emberi életre veszélyt jelentő természeti okok és az emberi test felépítésének kontextusában. (Ráday Kt., 1. – 541.).

¹⁹⁸ LENGYEL, 1828. 265–266.

¹⁹⁹ Ugyanerre reflektál például Tatai Ferenc kenesei református lelkész is egy – témánk szempontjából – korai, 1766-os prédikációjában. (OSzK Kt., Quart. Hung. 356. 31.)

²⁰⁰ Ismeretlen prédikátor beszédfogalmazványa a 19. század első harmadából. Ráday Kt., K. – O. 156. 57–58.

A prédikátorok a lélek további „tehetségei” között említik még az értelmet és az akaratot is. Lengyel József például e tehetségek elvesztésének kontextusában tárgyalja a betegséget vagy a részegséget.²⁰¹

Az akarat kérdése pedig a test–lélek problematika szempontjából teszi lehetővé a gyakorlati magyarázatokat a lélek természetével kapcsolatban, például a tudatos és akaratos mozgások kontextusában:

„A’ lélek és a’ test igen szorossann öszve vagynak egymással köttetve. Azomba a’ lélek téttetett urrá a’ testenn; a’ test annak parantsolatitól függ; a’ léleknek tartozik engedelmeskedni, és ezt hitel felett való gyorsasággal tselekeszi-is. A’ lélek tsak akarja, hogy a’ kéz valamihhez nyúljon, a’ láb menjen, és ide vagy amoda vegye a maga útját, ‘s arányozza a lépéseit: és mindjárt meg-van.”²⁰²

Álom-magyarázata kapcsán Budai Pál pontosan ehhez, a lélek elsőbbségéhez köti egyrészt az alvás közben előforduló fizikai aktivitást (beszéd, járás, evés, nevetés, sírás), másrészt pedig azt, hogy mindaz, amire a lélek (és elme) képes – képzelődés, emlékezet – az álmokban is megjelenhet.²⁰³ Egy 19. század elejéről fennmaradt prédikáció az álmot többféle kontextusban, elsősorban mint jótékony hatású „isteni ajándékot” tárgyalja, éppen ezért felszólít az alvásért és álomért való hálaadásra, a rendes időben való lefekvésre és a „vétkes álmok” távoltartására, a prédikációnak azonban egy erős lélektani vonulata is van, felhívja például a figyelmet olyan – a korszakban kifejezetten haladónak számító – gondolatokra, mint hogy az álom a „tudatalatti” kivételésének tekinthető:

„De más képen vegyük gondolóra az álmodozásokat. Azokból töbnyire meg esmerhetjük mi magunkat. Amit az aluvó L[elki] ismeret el hallgat, le festi azt az álom. Vagynak a mi szívünknek olyan titkos gondolatai, amellyeket mikor ébren vagyunk, nem veszünk gondolóra, ezeket, a Lélek álmunkba a maga valóságos képekbe festi le.”²⁰⁴

A prédikációk között, a lélek természetét és befolyását tárgyaló általános magyarázatok mellett kóros állapotokat megjelenítő szövegek is találhatóak. Soltész Gedeon nyírbátori református lelkész a 19. század első harmadából fennmaradt, nagyrészt halotti beszédek tartalmazó prédikációgyűjteménye (*Thanatologie*) az öregséggel és az élet megünásával párhuzamosan tér ki az egyik leggyakoribb erre indító, a korszakban „divatos” tünetegyüttesre, a melankóliára. Emellett – ez kevésbé szokványos – a mizantropia is megjelenik a halálvágy okai között:

„Oka e világtól való meg unatkozásnak és az élet gyűlölésének némellyekben, az emberek társaságától való idegenkedés, vadság, magok el vonása, mindeneknek gyűlölése, A’ kik ilyenek másokra nem nézhetnek, mások társaságokat kerülik, senkinek erköltsét szokását helyben nem hagyák, minden kitsiny fogyatkozást nagyra magyaráznak; és így

²⁰¹ LENGYEL, 1828. 266–267.

²⁰² BUDAI, (1811–1824). 210.

²⁰³ BUDAI, (1811–1824). 210.

²⁰⁴ Ismeretlen prédikátor, 19. század eleje. Ráday Kt., K. – O. 149/b.

*meg unatkozván mintegy magokra is meg haragudván, mint az erdei és puszta fene vad állatok külön szeretnek lappangani.*²⁰⁵

Azok az ismeretek a lélek természetére, egészséges és beteg állapotaira nézve tehát, amelyek a tudományos-orvosi és a korábbiakban vizsgált felvilágosító műfajokban megjelentek, a szóbeli tudásközvetítés egyik, bár kevésbé hangsúlyos, viszonylag ritkán előkerülő, ám fontos elemét képezték. Ez különösen azért lényeges, mert ezek a szószerűkről elhangzott ismeretek érthették el az egyszerű, formális oktatásban alig részesülő egyszerű emberek legszélesebb körét; a kéziratos prédikációgyűjteményeket ezért, témánk szempontjából is, mindenképpen érdemes a továbbiakban mélyebben vizsgálni.

Összegzés

A lélek betegségei, az ezekről való beszédmód kialakítása tárgyalt időszakunk végére, a 19. század első évtizedeire egyre markánsabb pozíciókat kezdett elfoglalni a magyar nyelvű diskurzusban. A köznéphez szóló szövegekben – a nyomtatásban kiadott egészségügyi felvilágosító irodalomban, a tankönyvekben és a sajtóban, illetve a szóban elhangzó prédikációkban – elsősorban az egyes betegségek, vagy éppen komplex tünetegyüttesek a tudományos diskurzusban tárgyaltakhoz képest a célközönség műveltségi színvonalához, kulturális hagyományaihoz igazodó redukcionista, vagy leegyszerűsítő tematikus, szerkezeti és nyelvi eszköztár alkalmazásával jelennek meg. Fontos kritérium volt továbbá az érthetőség és a jól körülírt fogalmi készlet alkalmazása. Tematikus regiszterükben három főbb pontra, a lélek és az „elmeindulatok” testre gyakorolt hatásaira, a babonákra és hiedelemrendszerre, illetve a bolondságra és következményeire (például agresszió, öngyilkosság), mint a normaszegő viselkedéstől nem függetleníthető társadalmi jelenségekre helyeződött a fő hangsúly.

E tematikák az egyes műfajokhoz kapcsolhatóan különféle megvilágításban és hangsúlyokkal kerültek tárgyalásra: az egészségügyi felvilágosító irodalom három alműfajában részben az egészség-betegség és a megelőzés kontextusában, részben pedig a tünetegyüttesekhez és ezek különféle manifesztációihoz kapcsolhatóan jelentek meg. A különböző iskolatípusok számára kiadott tankönyvekben szintén műfajtól függően került bemutatásra a lélekkel kapcsolatos ismeretanyag. A természethistóriai tárgyú kiadványok esetében az élettani vázlatos bemutatása mellett elsősorban a természet három országának kontextusában, az emberi különleges tulajdonságaként jelentek meg a tudathoz, akarathoz és érzéshez köthető képességek, míg az ábécéskönyvek és grammatikák rövid olvasmányjaiban elsősorban a hétköznapi gyakorlatokra és mindennapokban is hasznos információkra (az indulatok káros hatása az egészségre nézve, a normákhoz igazodó viselkedés szabályai) került a hangsúly. A 18–19. század fordulójától egyre nagyobb számban kiadott sajtó vizsgálata nyomán pedig, a tudományok felé fordulás igénye mellett a lélek betegségeihez köthető deviáns viselkedési

²⁰⁵ Soltész Gedeon: *Thanatologie* (A halál lélektana). Ráday Kt., K. – 1.361.

mintázatok és következmények megítélése és kezelésére irányuló (például az öngyilkosság átértelmeződése, a „terápia” különféle módozatai) gyakorlatok rekonstruálhatók.

A köznép számára kiadott írásokban tehát jól nyomon követhető az, hogy az egyes szerzők mit és miért tartottak fontosnak e kérdéskörből, a lélek egészséges és beteg állapotainak tudományos diskurzusban megjelenő elemeiből az egyszerű emberek számára is közvetíteni: ez pedig elsősorban nem a sokszor egymással versengő és egymást felülrni igyekvő tudományos elméletekben, sokkal inkább a társadalmi normák és az attól eltérő viselkedés kontextusában ragadható meg, illetve válik értelmezhetővé és befogadhatóvá.

Felhasznált irodalom és rövidítések

Ráday Kt. A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteményének Kézirattára

K. – O. 149. *Prédikációk az 1800-as évekből.*

K. – O. 156. *Temetési prédikációk, 1771–1872.*

K. – 1.34. *Vegyes református prédikáció-gyűjtemény.*

K. – 1. 361. *Soltész Gedeon: „Thanatologie” (A halál lélektana, 19. század eleje)*

K. – 1. 541. *Közönséges és halotti prédikációk, halotti búcsúztató versek. (19. század eleje)*

OSzK Kt. Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár

Quart. Hung. 356. *Tatai Ferenc kenesei helv. vall. lelkész egyházi beszédei, Kenese 1765–1785.*

Quart. Hung. 3232. *Egyházi beszédek gyűjteménye, 18. század vége.*

Nyomtatott források

BECKER

1788 BECKER, Rudolph Zacharias: *Noth- und Hülfsbüchlein für Bauersleute, oder lehrreiche Freuden- und Trauergeschichten des Dorfes Mildenheim. Für Junge und Alte beschrieben.* Gotha–Leipzig, 1788.

CHEYNE

1733 CHEYNE, George: *The English Malady.* London, Printed for G. Strathan in Cornhill and J. Leake at Bath, 1733.

CSAPÓ

1775 CSAPÓ József: *Új füves és virágos magyar kert, mellyben mindenik fűnek és virágnak neve, neme ... és ... hasznai ... megjegyeztettek.* Pozsony, Landerer, 1755.

1791 CSAPÓ József: *Orvosló könyvetske, melly betegeskedő szegény sorsú ember számára és hasznára készült.* Pozsony–Pest, Landerer, 1791.

DIÓSZEGI

1813 DIÓSZEGI Sámuel: *Orvosi fűvészkönyv: fűvészek és nem fűvészek számára.* Debrecen, Csáthy Nyomda, 1813.

EMÖDY

- 1818 EMÖDY István: *Természeti história. Az állatok országa. Első rész.* Sárospatak, Nyomtatott Nádaskay András által, 1818.

ENYEDI

- 1801 ENYEDI János: *Falusi emberek patikája a' falun lakó minden keresztyény valláson lévő tisztelendő papokhoz, melyben a' falusi embereknek leg-nevezetesebb nyavalyáinak orvoslások irattak meg / a' parajdi tsászári és királyi tekintetes nemes só-tisztség mellett lévő királyi seb-orvos Benedeki Enyedi János által.* Kolozsvár, Hochmeister Márton betüivel, 1801.

FAUST

- 1795 FAUST, Bernhard Christoph: *Gesundheits-Katechismus zum Gebrauch in Schulen und beim häuslichen Unterricht. Verbesserte Auflage.* Wien, Bei Johann David Hummel, 1795.

FÖLDI

- 1801 FÖLDI János: *Természeti história. A' Linné systémája szerént. Első tsmó.* Az állatok országa. Pozsony, Wéber Simon költségével és betüivel, 1801.

GÁTI

- 1792 GÁTI István: *Természet Históriája melyet a' gyenge elmék kedvéért készített Gáti István.* Máramarosziget, 1792.
- 1795 GÁTI István: *A' természet históriája, melyben az ásványoknak, plántáknak és állatoknak három világát azoknak meg-esmértető billyegeivel, természetekkel, hasznokkal, hazájokkal, rendbe-szedve és a' gyenge elmékhez alkalmaztatva ... magyar nyelven ... bótjátja-ki Gáti István.* Pozsony, Wéber Simon Péter költségével és betüivel, 1795.

GOMBÁSI

- 1779 GOMBÁSI István: *Egynéhány válogatott és szükségesebb matériákra való prédikáziók, melyeket frantz és német nyelvekből ford. és jegyz. megböv. közönségessé tett Gombási István.* Ref. Koll. Ny., Kolozsvár, 1779.
- 1784 GOMBÁSI István: *Harmintz-négy prédikáziók, melyeket nagyobbára frantzia és német nyelvekből tolmátsolt és szükséges jegyezgetésekkel ki-világosítóán a világ eleibe bótátott Gombási István.* Kolozsvár, Ref. Koll. Ny., 1784.

JUHÁSZ

- 1773 JUHÁSZ Máté: *Házi különös orvosságok, melyek az orvosok nélkül szűkölködő betegeskedőknek vizasztalásokra következő-képpen a' betűk rende szerént külön nyomtatásokból és írásokból szedettek egybe.* Kolozsvár, A Jesus Társasága Akadémiájának Betüivel, 1773.

KISS

- 1794 KISS József: *Egészséget tárgyazó katechismus a köz-népnek és az oskolába járó gyermekeknek számára, hogy tudhassák egészségüket bétülni és őrizni.* Sopron, Sziesz Nyomda, 1794.
- 1796 KISS József: *Egészséget tárgyazó katechismus, vagy-is kérdésekbe és feleletekbe foglalt oktatás, miképpen kelléssek az egészséget bétülni. 2. meg-böv. kiadás.* Sopron, Sziesz Nyomda, 1796.

KÖMLEI

- 1790 KÖMLEI János: *Szükségben segítő könyv / Kömlei János; fordítva és Magyarországhoz alkalmaztatva.* Pest, Stáhel-Kilian, 1790.

LENGYEL

- 1828 LENGYEL József: *Templombeli Predikátiók. Második Darab, Közönséges Vasárnapi Predikátiók.* Debrecen, Nyomtatott Tóth Ferencz által, 1828.

LUNZ-LÁTZAI

- 1793 LUNZ, Johann Georg: *Oskolai tanító könyv / Luntz György János; ford. és némelly ... változtatásokkal s bővítéssel ... a magyar ifjúság hasznára kiad.* Látzai József. Győr, Streibig, 1793.

MÁRTON

- 1801 MÁRTON József: *Német grammatika; egy német olvasókönyvvel és ahoz tartozó szokönyvvel együtt.* Bécs, Haykul Antal Betüivel, 1801.

MILESZ

- 1778 MILESZ, József: *Orvos Könyv...Első Darab.* Bécs, Trattner, 1778.

MOLNÁR

- 1814 MOLNÁR János: *Orvosi Törvény.* Székesfehérvár, Özvegy Számmer Klára Betüivel, 1814.

NITS

- 1804 NITS Dániel: *Német grammatika, Ádelung szerint egy Olvasó Könyvvel együtt.* Lócse, Nyomtatott Mayer Jo'sefnél, 1804.

N. N.

- 1781 N. N.: *Magyar grammatica, vagy-is haza nyelvnek gyűkeres meg-tanulására való intézet.* Buda, Nyomt. Királyi Universitas Betüivel, 1781.
- 1796 N. N.: *ABC oder Namenbüchlein, zum Gebrauche der Nazionalschulen in dem Königreiche Ungarn.* Ofen, Univ. Druck., 1789.
- 1796a N. N.: *ABC könyvecske a nemzeti iskoláknak hasznára.* Ofen, Univ. Druck., 1796.
- 1796b N. N.: *ABC könyvecske a' Magyar Országi apróbb oskolák' számára.* Sárospatak-Pozsony, 1796.
- 1805 N. N.: *Magyar ábéce a' fiúk és leány gyermekek számára.* Debrecen, 1805.
- 1807a N. N.: *ABC könyvecske. Melly a' szabad királyi Rév Komárom városában levő evang. reformátusok' oskolájukban tanuló apróbb gyermekek' számára nyomtatott.* Komárom, 1807.
- 1807 N. N.: *Ratio Institutionis ex praescriptio superindententiae.* Debrecen, 1807.
- 1812 N. N.: *A' tanítók kötelességei, A' tanítónivalók, ezeknek rendi és módja.* Debrecen, Csáthy György, 1812.
- 1817 N. N.: *Néma mester az-az Olly házi könyvecske, melyben némelly különös köz-jóknak feljegyzései egybe-szerkesztetve fel-találtnak.* Pest-Pozsony, Landerer, 1817.

ORFILA-SZABÓ

- 1821 ORFILA, Mathieu: *A' méreggel megéitetettek, és láttzatós-halálban lévőök meg-mentése... Németből magyarra fordította Szabó József.* Kassa, Nyomtatott Nemes Vajda Pál könyvtáros költségével, 1821.

PILLER

- 1790 PILLER Mátyás: *Elementa historiae naturalis in usum scholarum grammaticorum et gymnasiorum.* Budae-Tyrnaviae, Typis Regiae Universitatis, 1790.

RÁCZ

- 1776 RÁCZ Sámuel: *Orvosi oktatás, mellyeben a' leg gyakrabban és leg közönségesebb nyavalyáknak jelei és orvosságai rövideden le-iratnak / [Rác Sámuel].* Buda, Landerer, 1776.
- 1789 RÁCZ Sámuel: *A physiológiának rövid sommája.* Pest, Patzkó Nyomda, 1789.
- 1794a RÁCZ Sámuel: *A borbélyi tanításoknak első darabja az anatómiáról, physiológiáról, pathológiáról, materia medicáról, chirurgiáról és bábaságról, mellyet ki-adott Rác Sámuel... Pesten a' physiológiának rendes... professora.* Pest, Trattner, 1794.
- 1794b RÁCZ Sámuel: *A borbélyi tanításoknak második darabja a' törvényes orvosi tudományról, és az orvosi politziáról, mellyet ki-adott Rác Sámuel... Pesten a physiológiának...rendes professora.* Pest, Trattner, 1794.
- 1801 RÁCZ Sámuel: *Orvosi praxis.* Pest, A Pesti Királyi Universitas betűivel, 1801.

RAFF-FÁBIÁN

- 1799 RAFF, Georg Christian: *Természethistória a' gyermekeknek / Raff György Kristián után, némely hozzáadásokkal, és szükséges változtatásokkal [ford.] Fábíán József.* Veszprém, Számmer Nyomda, 1799.

RETTEG

- 1809 RETTEG Ferenc: *Az színes halál vagyis az szörnyű Elevenen való Temettetés el kerülésére Példák által Oktató Könyvetske.* Buda, 1809.

STÖRCK

- 1778 STÖRCK, Anton: *Orvosi tanítás... az ausztr. borbély. szám. / Störck Antal; ford. Rác Sámuel.* Buda, Univ. Ny., 1778.
- 1789 STÖRCK, Anton von: *Medizinisch-praktischer Unterricht für die Feld- und Landwundärzte der österreichischen Staaten. Erster Theil.* Wien, Trattner, 1789.

STRUVE-BÉRCZY

- 1806 STRUVE, Christian August: *Az egészség' baráttya az öregségben avvagy Arra való oktatás mint lehessen megtartani az egészséget, az életet meghosszabbítani, ,s vígan tölteni az öregségben / Struve Kerestely August; magyarázta Bérczy János.* Pest, Trattner, 1806.

SZALLER

- 1793 SZALLER György: *Külömbféle példázatok... az anyai Magyar Nyelvet tanuló Posonyi Fő Gimnásionnak számára.* Pozsony, Landerer, 1793.

- 1804 SZALLER György: *Frantzia grammatika, mellyet magyar nyelven kiada Májdingér szerént Szaller György földmérő 's vízépítő-mester.* Buda, Nyomatatódott a' Királyi Pesti Universitas' tyopográphiájában, 1804.

SZENTGYÖRGYI

- 1803 SZENTGYÖRGYI József: *A' leg-nevezetesebb természeti dolgok esmérati Az apróbb oskolák számára.* Debrecen, Nyomt. Szigethy Mihály által, 1803.

SZENT-MIHÁLYI

- 1791 SZENT-MIHÁLYI Mihály: *Házi orvosságok mellyek ... egybe-szedetvén, három részre osztatnak.* Vác, Ambró Nyomda, 1791.

SZÓKE

- 1806 SZÓKE Ferenc: *A' tudományok' rövid summája: a' kisebb oskolabéli gyermekeknek számára készítettett olvasni való könyv. 1. kötés.* Pozsony, Wéber Simon Péter költségével és betüivel, 1806.

TAKÁTS

- 1794 TAKÁTS Rafael: *Hirtelen és véletlen esetekben kész segítség.* Lőrinci, 1794.

TÖRÖK

- 1802 TÖRÖK Damaszcén: *Vasárnapi és ünnepi prédikátiók, Első szakasz.* Eger, A' Püspöki Oskola' Betüivel, 1802.
- 1818 TÖRÖK Damaszcén: *Az önnön gyilkosságról észre vételek és józan észnek és a keresztény erköltsi tudománynak úttján.* Miskolc, Szigethy Nyomda, 1818.

VÁLI

- 1797 VÁLI Mihály: *Házi Orvos Szótárotska, az az betű szerént magyarul szólló orvos könyvetske.* Pápa, Zsoldos György költségével, 1797.

VÁLYI K.

- 1793 VÁLYI K. András: *A magyar nyelvnek könnyen és hasznosan lehető meg tanulására vezető rövid ösvény, avagy sokféle gyakorlások' példái a' magyar könyvszerzők munkáiból.* Pest, 1793.

VÁSÁRHELYI

- 1792 VÁSÁRHELYI Sámuel: *Az egészséges hoszszu életről való elmélkedések.* Kolozsvár, A' Reform Coll: betüivel, 1792.

VESELSZKI

- 1795 VESELSZKI Antal: *Házi orvosságok, mellyek az emberi testnek külömb-külobmféle nyavalyáinak meg-orvoslására... egybe szerkesztve találtatnak.* Vác, Gottlieb Nyomda, 1795.

WESZPRÉMI

- 1799 WESZPRÉMI István: *Az egészségnek fenntartására és a hosszú életnek megnyerésére tartozó szükséges regulák A mellyeket ez előtt negyven esztendővel írt Weszprémi István Med. Doct.* Pozsony, 1799.

ZAY

- 1810 ZAY Sámuel: *Falusi orvos pap, vagy Olly orvosi útmutatás, mellynél fogva leginkább a falukon uralkodni szokott nyavalyák orvosoltatnak / kiad. Z. S. Pozsony, Weber Nyomda, 1810.*

ZSOLDOS

- 1802 ZSOLDOS János: *Asszony'orvos [!] mellyben a' szüzeknek, a' házas, terhes ... asszonyoknak nyavalyáik adatainak elő.* Győr, Streibig Nyomda, 1802.
- 1814 ZSOLDOS János: *Diaetetika, vagy Az egészséget fenntartó, és a' betegsétől tartóztató rendszabások.* Győr, Streibig Nyomda, 1814.
- 1817 ZSOLDOS János: *Egészség regulái / kész. Zsoldos János orvos doctor; versekbe foglalta... kinyomtatta Zsoldos Jákob.* Győr, Streibig Leopold betűivel, 1817.
- 1818 ZSOLDOS János: *Az egészség fentatrtásáról való rendszabások diaetetica / az oskolák számára készítette Zsoldos János; versekbe foglalta Fodor Gerson.* Sárospatak, Nádaskay Nyomda, 1818.

Sajtó

Hadi és Más Nevezetes Történetek (1789–1791)

Hasznos Multságok (1817–1820)

Hazai Tudósítások (1806–1808)

Magyar Hírmondó (1780–1788)

Magyar Hírmondó (1792–1803)

Magyar Kurír (1786–1820)

Mindenes Gyűjtemény (1789–1792)

Sokféle (1791–1808)

Tudományos Gyűjtemény (1817–1820)

Szakirodalom

BARTEL

- 1960 BARTEL, Roland: *Suicide in Eighteenth-Century England: The Myth of a Reputation.* *Huntington Library Quarterly*, 23. (1960) 2. sz. 145–158.

BÖNING

- 2004 BÖNING, Holger: *Populäraufklärung – Volksaufklärung.* In: *Macht des Wissens: die Entstehung der Modernen Wissensgesellschaft.* Hrsg.: DÜLMEN, Richard van. Köln–Wien, Böhlau, 2004. 575–579.
- 2008 BÖNING, Holger: *Zeitung und Aufklärung.* In: *400 Jahre Zeitung. Die Entwicklung der Tagespresse im internationalen Kontext.* Hrsg.: WELKE, Martin – WILKE, Jürgen. Bremen, Ed. Lumière, 287–310.

BUDAI

- (1811–1824) BUDAI Pál: *A' Köznép babonái és balvölekedései ellen való Prédikációk.* S. a. r.: SZACSVAY Éva – SZALÁNSZKI Edit. Budapest, L'Harmattan–PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék, 2005.

BURKE

- 2007 BURKE, Peter: Cultures of Translation in Early Modern Europe. In: *Cultural Translation in Early Modern Europe*. Eds: BURKE, Peter – HSIA, Po-Chia. Cambridge, Cambridge UP, 7–39.

BUZINKAY-KÓKAY

- 2005 BUZINKAY Géza – KÓKAY György: *A magyar sajtó története: a kezdetektől a fordulat évéig*. Budapest, Ráció, 2005.

CHARTIER

- 1989 CHARTIER, Roger: Texts, Printings and Readings. In: *The New Cultural History*. Ed.: HUNT, Lynn. Berkeley, University of California Press, 1989. 154–176.

DEÁKY

- 1997 DEÁKY Zita: A tanító szerepe a közegészségügyben a 18–19. században. *Népiskolák Magyarországon*. Szerk.: SOMORJAI József. Tata, Tatabányai Múzeum, 1997. 285–297.
- 2001 DEÁKY Zita: A medicina pastoralis és a papok egészségügyi felvilágosító tevékenysége a XVIII. század végétől a XIX. század közepéig In: *Népi vallásosság a Kárpát-medencében 5*. Szerk.: S. LACKOVITS Emőke – MÉSZÁROS Veronika. Veszprém, Veszprémi Múzeumi Igazgatóság. 343–360.
- 2002a DEÁKY Zita: A test és az egészség az egészségügyi felvilágosító irodalomban. In: *Mikrokozmosz–makrokozmosz: vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben*. Szerk.: Pócs Éva. Budapest, Balassi, 2002. 445–469.
- 2002b DEÁKY Zita: *A hivatalos és hagyományos gyógyítás a magyar történeti forrásokban*. Budapest, Osiris, 2002.

DIENES-UGRAI

- 2013 DIENES Dénes – UGRAI János: *A Sárospataki Református Kollégium története*. Sárospatak, Hernád Kiadó, 2013.

FEHÉR

- 1995 FEHÉR Erzsébet: *Magyar nyelvű tankönyvek, 1777–1848*. Budapest, OPKM, 1995.

FEHÉR

- 2000 FEHÉR Katalin: Felvilágosodás-kori illusztrált tankönyveink In: *Orbis Pictus. A szemléltetés évszázadai*. Szerk.: JÁKI László. Budapest, OPKM, 2000. 82–92.
- 2003 FEHÉR Katalin: A Ratio Educationis és a hazai tankönyvkiadás In: *225 éves a Ratio Educationis. Emlékkülés az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeumban*. Szerk.: JÁKI László. Budapest, OPKM, 2003. 22–55.
- 2009 FEHÉR Katalin: *Népfelvilágosító törekvések Magyarországon, 1777–1849*. Budapest, MATI, 2009.
- 2010 FEHÉR Katalin: Egyházi beszédek a népfelvilágosítás érdekében a felvilágosodás kori Magyarországon In: *Neveléstudomány – reflexió – innováció*. Szerk.: SZABOLCS Éva. Budapest, Gondolat, 2010. 71–81.

FRIEDRICH

- 2002 FRIEDRICH Ildikó: *Egészségügyi felvilágosítás a 18. századi Magyarországon*. Budapest, Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár, 2002.

GIERL

- 1999 GIERL, Martin: *Compilation and the Production of Knowledge in the Early German Enlightenment*. In: *Wissenschaft als kulturelle Praxis, 1750–1790*. Hrsg.: BÖDEKER, Hans Erich – REILL, Peter H. – SCHLUMBOHM, Jürgen. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht. 69–104.

GRAFTON

- 2011 GRAFTON, Anthony: *A lábjegyzet. Egy különös történet*. Budapest, L'Harmattan-Német-Magyar Filozófiai Társaság, 2011.

GYÁRFÁS

- 1987 GYÁRFÁS, Ágnes: Bárány Péter magyar Pszichológiájának szöszedete. *Magyar Könyvszemle*, 1987/2. 126–137.
- 1990 GYÁRFÁS, Ágnes: *Az első magyar bölcséleti mű és története. Bárány Péter Jelenséges lélek-mény*. Budapest, MTAK, 1990.

GYÓRY

- 1936 GYÓRY, Tibor: *Az orvostudományi kar története, 1770–1935*. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1936.

HORÁNYI

- 1997 HORÁNYI Ildikó: Tetszhalottak, élve eltemetettek. Esetleírások a magyarországi tetszhalál-irodalom alapján. *Kharón: Thanatológiai Szemle*, 1. (1997) 1. szám.
- 2003 HORÁNYI Ildikó: *A látszatos halál. A magyarországi tetszhalál-fóbia története*. Budapest, Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár, 2003.

KESZLER

- 2012 KESZLER Borbála: Adalékok Rác Sámuel Orvosi nyelvéhez az *Orvosi tanítás* című műve alapján. *Magyar Orvosi Nyelv*, 2012/2. 59–61.

KÓKAY-BUZINKAY-MURÁNYI

- 1994 KÓKAY György – BUZINKAY Géza – MURÁNYI Gábor (szerk.): *A magyar sajtó története*. Budapest, MŰOSZ-Magyar Könyv Alapítvány, 1994.

KONTLER

- 2006 KONTLER, László: William Robertson, skót történetek és német identitások. Fordítás és recepció a felvilágosodás korában. *Korall*, 23. (2006) 133–154.

LUKÁCSI

- 2013 LUKÁCSI Zoltán: *Szószerk és világosság: a magyar katolikus prédikáció a felvilágosodás korában*. Győr, Győri Egyházmegyei Levéltár, 2013.

MACDONALD

- 1988 MACDONALD, Michael: Suicide and the Rise of the Popular Press in England. *Representations*, 22. (1988) 36–55.
- 1989 MACDONALD, Michael: The Medicalization of Suicide in England: Laymen, Physicians and Cultural Change, 1500–1870. *The Milbank Quarterly*, 67. (1989) *Supplement 1. Framing Disease: The Creation and Negotiation of Explanatory Schemes.* 69–91.

MACDONALD–MURPHY

- 1990 MACDONALD, Michael – MURPHY, Terence R.: *Sleepless Souls: Suicide in Early Modern England.* Oxford, Clarendon Press, 1990.

MESTER

- 2015 MESTER Béla: A gyülekezet mint olvasóközönség. A nyomtatott prédikáció a magyar reformációban. In: *Az információ mikrotörténetéhez.* Szerk.: GULYÁS László Szabolcs. Budapest, Gondolat, 2015. 132–143.

MÉSZÁROS

- 1986 MÉSZÁROS István: *A magyar nevelés története, 1790–1848.* Budapest, Tankönyvkiadó, 1986.
- 1983 MÉSZÁROS István: Az 1806-i Ratio Educationis népiskolai tankönyvei. *Magyar Könyvszemle*, 1983/2. 129–137.
- 1986 MÉSZÁROS István: A két Ratio Educationis korának tankönyvei, 1777–1850. In: Uő. *A tankönyvkiadás története Magyarországon.* Budapest, Tankönyvkiadó, 1986. 62–95.

M. VARGA

- 1976 M. VARGA Mária: Zsoldos János (1767–1832) Veszprém megye első tisztiorvosa. *Orvostörténeti Közlemények*, 80. (1976) 28–47.
- 1978 M. VARGA Mária: Molnár János „Orvosi Törvény”-éről. *Orvosi Hetilap*, 119. (1978) 26. sz. 1621–1622.

SCHULTHEISZ

- 2006a SCHULTHEISZ Emil: Egy orvosi tanköltemény, a salernói 'Regimen sanitatis'. In: *Fejezetek az orvosi művelődés történetéből.* S. a. r.: GAZDA István. Piliscsaba, MATI, 2006. 118–120.
- 2006b SCHULTHEISZ Emil: Fiziológiai irodalmunk kezdete – Rácz Sámuel. In: *Fejezetek az orvosi művelődés történetéből.* S. a. r.: GAZDA István. Piliscsaba, MATI, 2006. 85–86.

STOHL

- 2000 STOHL, Alfred: *Der Narrenturm oder die dunkle Seite der Wissenschaft.* Wien, Böhlau, 2000.

SZACSVAY

- 2005 SZACSVAY Éva: Protestáns kéziratos prédikációk: folklorisztikai forrás. In: *A' Köznép babonái és balvélekedései ellen való Prédikációk.* S. a. r.: SZACSVAY Éva – SZALÁNSZKI Edit. Budapest, L'Harmattan–PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék. 2005. 381–398.

SZ. KRISTÓF

- 2011 SZ. KRISTÓF ILDIKÓ: The Uses of Natural History. Georg C. Raff's *Naturgeschichte für Kinder* (1778) and its Multiple Translations and Multiple Receptions. In: *Le livre demeure. Studies in Book History in Honour of Alison Saunders*. Eds.: ADAMS, Alison – FORD, Philip. Geneva, Librairie Droz. 309–333.
- 2012 SZ. KRISTÓF Ildikó: „Szep majom, fekete ember, matska kepeket mutat neki”: a természetstória színtereinek textuális és figurális konstrukciója G. C. Raff tankönyvében, 1778/1799–1846. In: *Tudósok a megismerés színterein: romantikus tudományos és 18–19. századi tudóssztereotípiák*. Szerk.: GURKA Dezső. Budapest, Gondolat, 2012. 160–176.

SZLATKY

- 1989 SZLATKY Mária: A magyar nyelvű dietetikai irodalom és Mátyus István. In: *A jó egészség megtartásának módjáról. Szemelvények Mátyus István Ó- és Új Diaetetica című műveiből*. Szerk.: SZLATKY Mária. Budapest, Magvető, 1989. 447–488.

VINCZE

- 2006 VINCZE Hanna Orsolya: A kora újkori magyar fordítások tétje. *Korall*, 23. (2006) 116–132.

ZVARA

- 2012 ZVARA, Edina: Bárány Péter ismeretlen Campe-fordítása, a *Kisded Lélektudomány a' Gyermekek Számára*. In: *Médiумok, történetek, használatok. Ünnepi tanulmánykötet a 60 éves Szajbély Mihály tiszteletére*. Szerk.: PUSZTAI Bertalan. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 2012. 64–74.

Kovács, Janka

Popular Enlightenment at the Turn of the 18th and 19th Centuries: Circulating Psychological Knowledge

In this paper, the different types of popular medical literature, textbooks, newspapers and sermons are examined, the special focus being the representation of mental illnesses and the methods by which psychological knowledge was transmitted towards the common folk. By examining the popular publications written in the vernacular, the aim is to reconstruct how the most important notions and concepts of medical and social approaches concerning mental illnesses were presented to the wider public. Upon examining each genre, the different “strategies” used to transform scientific knowledge into common knowledge are highlighted. Thus, for pragmatic reasons, we have chosen to examine the specific aspects of the texts that can be perceived as ‘inscribed’ meanings. These meanings, based on the assumption that the writers kept the needs and expectations of the aimed readership in mind, were written into the text, structure and paratextual elements of the publications. This allows us to present several aspects of our chosen topic, including the field of the history of scientific knowledge, as well as the history of information and communication.

